

บทที่ ๒

ข้อมูลเกี่ยวกับคำสอน เรื่องจิตในพระสูตรต้นตปิฎก

พระธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นคำสอนที่ พระองค์ทรงมีเป้าหมายสูงสุด เพื่อให้บุคคลผู้ปฏิบัติตามหลดพันทุกข์โดยสิ้นเชิง พระพุทธ- ศาสนาถือว่า จิตเป็นสมุฏฐานแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งมวล ทั้งในการรับรู้ สิ่งต่าง ๆ ตลอดจนทำหน้าที่การงาน บุคคลจะพัฒนาคุณภาพชีวิตให้สูงขึ้นก็ต้องพัฒนาจิต อันเป็นหัวหน้าในการดำรงชีวิตเสียก่อนสมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

"กายกรรมเป็นอกุศล วาจากรรมเป็นอกุศล การเลี้ยงชีพชั่ว เหล่านี้เรากล่าวว่า ศิลเป็นอกุศล ก็ศิลปอกุศลมีอะไรเป็นสมุฏฐาน?... มีจิตเป็นสมุฏฐาน"^๑

"กายกรรมเป็นกุศล วาจากรรมเป็นกุศล และอาชีพะอันบริสุทธิ์ลงในศิลปเหล่านี้ เรากล่าวว่าศิลปเป็นกุศล ก็ศิลปกุศลเหล่านี้มีอะไรเป็นสมุฏฐาน?... มีจิตเป็น สมุฏฐาน"^๒

"ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคล ใดมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม ทุกข์ย่อมไปตามบุคคล นั้น เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้นเหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไป อยู่ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้ามีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้า บุคคลมีใจผ่องใสกล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม สุขย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะ สุจริต ๓ อย่างนั้นเหมือนเงามีปกติไปตามฉะนั้น"^๓

พระธรรมคำสอนในพระสูตรต้นตปิฎกทั้ง ๒๕ เล่ม มีเรื่องราวและคำสอนต่าง ๆ อยู่เป็นจำนวนมาก พระพุทธเจ้าตรัสสอนโดยอเนกปริยายเพื่อให้เหมาะกับฐานะทางสังคม

^๑ ม. ม. สมณมุณีติกสูตร. ๑๓/๓๖๒/๒๖๖

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๓๖๓/๒๖๗

^๓ พ. ธ. ยมกวรรคที่ ๑. ๒๔/๑๑/๑๑

เศรษฐกิจ และสติปัญญาของแต่ละบุคคล หรือกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในเวลาและสถานที่ต่าง ๆ กัน ดังนั้นคำสอนของพระผู้มีพระภาคในเรื่องเดียวกันจึงซ้ำกัน หรือคล้ายคลึงกันในที่หลายแห่ง

สำหรับข้อมูลคำสอนเรื่องจิตหรือเกี่ยวกับจิตในพระสูตรต้นตปิฎก ตามที่ปรากฏในวิทธานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยได้พยายามคัดเลือก เฉพาะคำสอนที่เห็นว่าจำเป็นและควรนำมาแสดงไว้เพื่อประกอบในการวิเคราะห์ความคิดเรื่องจิตในพระสูตรต้นตปิฎก เพื่อให้ทราบความหมาย ลักษณะต่าง ๆ ตลอดจนการทำงานของจิตและประเภทของจิตและนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับคำสอนในเรื่องเดียวกันกับที่ปรากฏอยู่ในพระอภิธรรมปิฎก เพื่อจะได้ทราบว่าจิต เป็นต้นที่ใช้ในคัมภีร์ทั้งสองมีความหมายอย่างเดียวกันหรือต่างกันอย่างไรบ้าง

๑. ข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนเรื่องจิตในคัมภีร์

"อุกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้อาศัยความเพียร เครื่องเผือกเลิศ อาศัยความเพียรตั้งมั่น อาศัยความประกอบเนื่อง ๆ อาศัยความไม่ประมาท อาศัยมนสิการโดยชอบ แล้วบรรลุเจโตสมาธิอันเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงชั้นที่ เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้หลายประการ คือความระลึกชาติได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง... สิบชาติบ้าง... ร้อยชาติบ้าง... แสนชาติบ้าง ฯลฯ"^๑

"อุกรมหาบพิตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ถึงนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุทวารีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออกิขณาและโทมนัสครอบงำนั้น ชื่อว่ารักษาจักขุทวารีย์ ชื่อว่าถึงความสำรวมในจักขุทวารีย์ ภิกษุฟังเสียงด้วยโสต ... ตมกลั่นด้วยฆานะ... ลิ้มรสด้วยชีวหา... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่ถึงนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ เธอย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมมโนทวารีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออกิขณาและโทมนัสครอบงำนั้น

^๑ที. ส. พรหมชาลสูตร. ๔/๒๗/๑๑

ชื่อว่ารักษามนินทรีย์ ชื่อว่าถึงความสำรวมในมนินทรีย์ ภิกษุประกอบด้วยอินทรีย์
สังวรอันเป็นอริยะเช่นนี้ ย่อมได้เสวยสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสในภายใน จุกร
มหาบพิตร ด้วยประการดังกล่าวมานี้แลภิกษุชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์
ทั้งหลาย"^๑

"ภิกษุประกอบด้วยศีลขันธ อินทรีย์สังวร สติสัมปชัญญะ และสันโดษอันเป็น
อริยะเช่นนี้แล้ว ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัดคือป่า โคนไม้ ... ในกาลภายหลังภัก
เธอกลับจากปณิฆาตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า เธอละ
ความเพ่งเล็งในโลก มีใจปราศจากความเพ่งเล็งอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จาก
ความเพ่งเล็งได้ ... ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความประทุษร้ายคือพยาบาทได้ ...
ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทธะได้ ... ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจะกุกกุจจะ
ได้ ... ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฉาได้"^๒

"เมื่อเธอพิจารณาเห็นนิเวศน์ ๔ เหล่านี้ ที่ละได้ในตนแล้ว ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อ
ปราโมทย์แล้วย่อมเกิดปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบแล้วย่อมได้เสวยสุข เมื่อมี
สุข จิตย่อมตั้งมั่น"^๓

"...ภิกษุนั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส
อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มมน้อมจิตไปเพื่อญาณทัสนะ
เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเราดีแล มีรูปประกอบด้วยมหาภูต ๔ เกิดแต่
มารดาบิดา เติบโตขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสดไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวด. พัน มีอันทำลาย
และกระจัดกระจายเป็นธรรมดา และวิญญานของเรานี้ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนื่องจากอยู่
ในกายนี้..."^๔

"...พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุพพิกกา แก่พราหมณ์โปกขรสาติ คือทรงประกาศทาน
กถา สิลกถา สัคคกถา โทษของกามที่ต่ำช้า เศร้าหมอง และอนิสงลีในการออก
จากกาม เมื่อทรงทราบว่ พราหมณ์โปกขรสาติ มีจิตคล่อง มีจิตอ่อน มีจิต
ปราศจากนิเวศน์ มีจิตสูง มีจิตผ่องใสแล้ว จึงทรงประกาศพระธรรมเทศนาที่
พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
โปรดพราหมณ์โปกขรสาติ ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลี ปราศจากมลทินได้เกิด
ขึ้นแล้วแก่พราหมณ์โปกขรสาติว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้น

^๑ ติ. ส. สามัญญผล. ๔/๑๒๒/๖๗

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๑๒๕/๖๘

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๑๒๗/๗๐

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๑๓๑/๗๒

ทั้งมวลมีความดับไปเป็นธรรมดา ณที่นั่นนั้น เหมือนผ้าที่สะอาด ปราศจากมลทิน
ควรรับน้ำย้อมด้วยดีฉะนั้น ลำดับนั้นพราหมณ์ไปกขรสาติเห็นธรรม ถึงธรรม รู้
รู้แจ้งธรรม หยั่งทราบธรรม ชำความสงสัย ปราศจากความเคลือบแคลง..."^๑

"อุกรโลทิจจะ... ผู้ที่ไม่หวังประโยชน์ต่อ จะชื่อว่าเข้าไปตั้งจิตเมตตาไว้ใน
ชนเหล่านั้น หรือ จะชื่อว่าเข้าไปตั้งจิตเป็นศัตรู

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ชื่อว่าเข้าไปตั้งจิตเป็นศัตรู"^๒

"...อุกรวาสฺสสุระ พราหมณ์ผู้ได้ไตรวิชชาเหล่านั้น ยังมีจิตจองเวร แต่
พรหมไม่มี... ยังมีจิตเบียดเบียน แต่พรหมไม่มี ... ยังมีจิตเศร้าหมอง
แต่พรหมไม่มี ... ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจไม่ได้ แต่พรหมยังจิตให้เป็นไปใน
อำนาจได้ ..."^๓

"อุกรวาสฺสสุระ ภิกษุผู้มีจิตไม่จองเวร พรหมผู้มีจิตไม่จองเวร ... ภิกษุผู้มีจิต
ไม่เบียดเบียน พรหมก็มีจิตไม่เบียดเบียน ... ภิกษุผู้มีจิตเศร้าหมอง พรหมผู้มีจิตไม่
เศร้าหมอง... ภิกษุยังจิตให้เป็นไปในอำนาจได้ พรหมก็ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจได้..."^๔

"...ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนี้แล การตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติมีอยู่ ชราและ
มรณะจึงมี ชรามรณะมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ... เมื่อภพมีอยู่ชาติจึงมี ชาติมีเพราะ
ภพเป็นปัจจัย ... เมื่ออุปาทานมีอยู่ภพจึงมี ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ...
เมื่อตัณหาอยู่อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ... เมื่อเวทนามีอยู่
ตัณหาจึงมี ตัณหา มีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ... เมื่อผัสสะมีเวทนาจึงมี
เวทนา มีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ... เมื่อสพายตนะมีอยู่ ผัสสะจึงมี ผัสสะมีเพราะ
สพายตนะเป็นปัจจัย ... เมื่อวิญญาณมีอยู่นามรูปจึงมี นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็น
ปัจจัย ... นามรูปมีอยู่วิญญาณจึงมี วิญญาณมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ดังนี้ ได้มี
แล้วแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์ เพราะทรงกระทำไว้ในพระทัยโดยอุบายอันแยบคาย"^๕

^๑ที. ส. อัมพภูตสูตร. ๔/๑๗๖-๑๗๗/๑๑๖-๑๑๗

^๒ที. ส. โลทิจจสูตร. ๔/๓๕๗/๓๓๓

^๓ที. ส. เตริชชสูตร. ๔/๓๘๑/๓๖๘-๓๖๙

^๔เรื่องเดียวกัน, ๓๕๔/๓๕๒

^๕ที. มหา. มหาปทานสูตร. ๑๐/๓๔/๒๕

"อุกรพรหม เมื่อเราพิจารณา เห็นดังนี้ จิตก็น้อมไปเพื่อความชวนชวายน้อย มิได้น้อมไปเพื่อแสดงธรรม"^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย พระราชาโอรส ... และบุตรบุโรหิต ... ได้บรรพชา อุปสมบท จิตของท่านทั้งสองอันพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า วิชัสสิ ทรงให้เห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้รื่นเริง ด้วยธรรมีกถา ไม่นานนักก็หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่น"^๒

"อุกรอานนท์ เพราะนามรูปเป็นปัจจัยตั้งนี้แล จึงเกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะ เป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็น ปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรามรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสสุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการฉะนี้"^๓

"... อุกรอานนท์ สัตว์ที่เข้าถึงชั้นวิญญาณ์จุยตนะด้วยมณสิการว่า วิญญาณหา ที่สุดมิได้ เพราะล่วงชั้นอากาศาณัญจุยตนะ โดยประการทั้งปวงนี้เป็นวิญญาณ์ฐิติ ที่ ๖"^๔

"พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พวกภิกษุ ... จิตอันปัญญาอบรมแล้วย่อมหลุดพ้นอาสวะ โดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ"^๕

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ นี้เป็นอนุสาสนีของเราสำหรับ เธอ อุกรภิกษุทั้งหลาย อย่างไรเล่า ภิกษุ จึงจะชื่อว่า เป็นผู้ที่มีสติ ภิกษุในธรรมวินัย นี้ ย่อมพิจารณาเห็นร่างกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิต ในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก อย่างนี้แล ..."^๖

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๔๔/๓๑

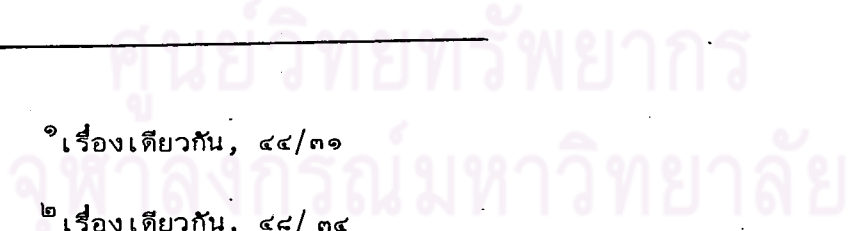
^๒ เรื่องเดียวกัน, ๔๘/๓๔

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๕๗/๕๑

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๖๕/๖๒

^๕ ที. มหา. มหาปรินิพพานสูตร. ๑๐/๗๕/๗๒

^๖ เรื่องเดียวกัน, ๘๐/๘๒

"พระผู้มีพระภาคทรง เปล่งพระอุทาน

มณีปลงเสียได้แล้วซึ่งกรรมที่ชั่งได้
และกรรมที่ชั่งไม่ได้ อันเป็นเหตุให้สมภพ
เป็นเครื่องปรุงแต่งภพ และได้ยินดีในภายใน
มีจิตตั้งมั่น ทำลายกิเลสที่เกิดในตนเสีย เหมือนนิก رب
ทำลายเกราะฉะนั้น"^๑

"อุกรอานนท์ ชนเป็นอันมากยังจิตให้เสื่อมใสว่ นี่เป็นสญของพระผู้มีพระภาค
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ... นี่เป็นสญของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าพระองค์
นั้น ... นี่เป็นสญของสาวกพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ...
นี่เป็นสญของพระธรรมราชาผู้ทรงธรรมนั้น พวกเขายังจิตให้เสื่อมใสในสญนั้นแล้ว
เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะอาศัยอำนาจ
ประโยชน์นี้แล"^๒

"อุกริกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างไรเล่า? ภิกษุในธรรมวินัยนี้
จิตมีรากะ ก็รู้ว่าจิตมีรากะหรือจิตปราศจากรากะก็รู้ว่าจิตปราศจากรากะ จิตมีโทสะ
ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่า จิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ว่า
จิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ จิตหดหู่ ก็รู้ว่า จิตหดหู่
จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรรค ก็รู้ว่า จิตเป็นมหรรค หรือจิตไม่เป็น
มหรรคก็รู้ว่าจิตไม่เป็นมหรรค จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิต
ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ว่า จิตเป็นสมาธิ
หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น หรือจิตไม่
หลุดพ้น ก็รู้ว่า จิตไม่หลุดพ้น

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในบ้าง พิจารณาเห็นจิต
ในจิตภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็น
ธรรม คือความเกิดขึ้นในจิตบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในจิตบ้าง พิจารณา
เห็นธรรมคือความ เกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในจิตบ้างย่อมอยู่ อีกอย่างหนึ่งสติของเธอ
ที่ตั้งมั่นอยู่ว่า จิตมีอยู่ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่า อาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็น
ผู้อันตถมหาและปฏิญญิตไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก อุกริกษุทั้งหลาย
อย่างนี้แลภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่"^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๙๖/๙๐

^๒ เรื่องเดียวกัน ๑๓๔/๑๑๕-๑๑๖

^๓ ที. มหา. มหาสติปัฏฐานสูตร. ๑๐/๒๔๔/๒๒๒

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือนิวรรณ์๕ เมื่อกามฉันทมีอยู่ภายในจิต ... เมื่อพยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิต...เมื่อถีนมิตถะมีอยู่ ณ ภายในจิต ... เมื่ออุทธัจจะกุกกุจจะ มีอยู่ ณ ภายในจิต เมื่อวิจิกิจฉามีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิจิกิจฉามีอยู่ภายในจิตของเรา หรือเมื่อวิจิกิจฉาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าวิจิกิจฉา ไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา อนึ่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย วิจิกิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย..."^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทาน ชนธ ๕ ... พิจารณาอย่างนี้ว่า อย่างนี้รูป ... อย่างนี้เวทนา ... อย่างนี้สัญญา ... อย่างนี้สังขาร ... อย่างนี้วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ความดับแห่งวิญญาณ ..." ^๒

"...โทมนัสเป็นไฉน? ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีเป็นทุกข์เกิดแต่มนโสมผัส อັນนี้เรียกว่า โทมนัส"^๓

"ท่านพระกุมารกัสสป พุทกับ เจ้าปายาสี

อุกรบพิตร เมื่อใดกายประกอบด้วยอายุ โออุ่นและวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก้าวไปได้ ถอยกลับได้ ยืนได้ นั่งได้ สำเร็จการนอนได้ เห็นรูปด้วยนัยน์ตาได้ ... รู้ธรรมด้วยใจได้ แต่ว่าเมื่อใดกายนี้ไม่ประกอบด้วยอายุ โออุ่นและวิญญาณ เมื่อนั้นกายนี้ก้าวไปไม่ได้ ... รู้ธรรมด้วยใจไม่ได้"^๔

"พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย วิญญาณที่เข้าถึงซึ่งรูป ... ซึ่งเวทนา ... ซึ่งสัญญา ... ซึ่งสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ วิญญาณนั้นมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่พำนัก เข้าไปเสพซึ่งความยินดี ย่อมถึงความเจริญงอกงาม ไพบูลย์"^๕

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๒๕๐/๒๒๓

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๒๕๑/๒๒๔

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๒๕๕/๒๒๗

^๔ ที. มหา. ปายาสีราชัญญสูตร. ๑๐/๓๑๕/๒๔๘

^๕ ที. ปาฐ. สังคีตีสสูตร. ๑๑/๒๔๕/๑๘๕

"ชั้น ๕

๑. รูปชั้น (กองรูป)
๒. เวทนาชั้น (กองเวทนา)
๓. สัญญาชั้น (กองสัญญา)
๔. สังขารชั้น (กองสังขาร)
๕. วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ)"^๑

"ความกระด้างแห่งจิต ๕

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเคลือบแคลงสงสัย ไม่เชื่อแน่ ไม่เลื่อมใสในพระศาสดา ... ในพระธรรม ... ในพระสงฆ์ ... ในสิกขา ... เป็นผู้โกรธขัดเคืองมีจิตอันโทสะกระทบแล้ว มีจิตเหมือนตะปู ย่อมไม่น้อมจิตไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อการกระทำเป็นไปติดต่อกัน เพื่อความเพียรที่ตั้งมั่น นี่เป็นความกระด้างของจิต"^๒

"แต่ว่าเธอตรีกตรองตามซึ่งธรรมตามที่ได้ฟัง ได้เรียนไว้ด้วยจิต พังตามด้วยใจ ภิกษุนั้นย่อมรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น โดยอาการที่ตนตรีกตรองตามด้วยจิต พังตามด้วยใจนั้น"^๓

"... มนายตนะ อายตนะคือใจ"^๔

๑. จักขุวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา)
๒. โสทวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู)
๓. ชานวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางจมูก)
๔. ชิวหาวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น)
๕. กายวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางกาย)
๖. มโนวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางใจ)"^๕

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๒๗๔/๑๔๔

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๒๙๖/๒๐๐-๒๐๑

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๓๐๒/๒๐๕

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๓๐๔/๒๐๗

^๕ เรื่องเดียวกัน, ๓๐๕/๒๐๗-๒๐๘

"...ให้ท่านเพื่อประดับจิตและเป็นบริวารของจิต"^๑

"...เขาดังจิตนั้นไว้ อธิษฐานจิตนั้นไว้ อบรมจิตนั้นไว้ จิตของเขาน้อมไปในสิ่งที่เลว มิได้รับอบรมคุณธรรมเบื้องสูง ย่อมเป็นไปเพื่อเกิดในที่นั้น ก็ข้อนี้แล เรากล่าวสำหรับผู้มีศีล มิใช่สำหรับผู้ทุศีล จูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ความตั้งใจของผู้มีศีลย่อมสำเร็จได้ เพราะเป็นของบริสุทธิ์"^๒

"จูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีจิตพ้นแล้วจากราคะ มีจิตพ้นแล้วจากโทสะ จูกรผู้มีอายุทั้งหลายอย่างนี้แล้ว ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้ที่มีจิตพ้นวิเศษดีแล้ว"^๓

๒. ข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนเรื่องจิตในมัชฌิมนิกาย

"...จูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกกายแล้วเป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในจักขุทริยอยู่ ... พิจารณาโดยแยกกายแล้วเป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในเมนิทริยอยู่ ก็อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้นเหล่านี้ ฟังบังเกิดแก่ภิกษุผู้ไม่สำรวมในเมนิทริยอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สำรวมในเมนิทริยอยู่อย่างนี้ จูกรภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เรากล่าวว่าจะฟังละได้เพราะการสังวร"^๔

"จูกรพรหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณพรหมณ์เหล่านี้เหล่านี้หนึ่ง มีกายกรรมไม่บริสุทธิ์ ... มีวาจากรรมไม่บริสุทธิ์ ... มีมโนกรรมไม่บริสุทธิ์ ... มีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ ... มีความอยากได้มีราคะในกามทั้งหลาย ... มีจิตพยาบาทนี้ ฯลฯ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด ..."^๕

"พระสารีบุตรให้โอวาทแก่พระภิกษุ

จูกรท่านผู้มีอายุ ... บุคคลใดมีกิเลส แต่ไม่รู้ความจริงว่าเรามีกิเลสในภายใน ข้อนี้ อันบุคคลนั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักไม่ยังความพอใจให้เกิด

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๓๔๕/๒๓๑

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๓๔๖/๒๓๑

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๓๖๑/๒๔๘

^๔ ม. ม. สัพพาสวสังวรสูตร. ๑๒/๑๓/๑๓-๑๔

^๕ ม. ม. กยเกราวสูตร. ๑๒/๓๑-๓๔, ๔๓/๒๔-๒๕, ๒๗

จักไม่พยายาม จักไม่ปรารถนาความเพียร เพื่อละกิเลสนั้น เขาจักเป็นผู้มีราคะ โทสะ โมหะ มีกิเลส มีจิตเศร้าหมอง ทำกาล ..."^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ผ้าที่เศร้าหมองมลทินจับ ข้างย้อมถึงนำเอาผ้านั้นใส่ลงในน้ำ ย้อมใด ๆ คือสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้านั้นพึงเป็นของมีสีที่เขา ย้อมไม่ดี มีสีัวหมอง เพราะเหตุใด เพราะผ้าเป็นของไม่บริสุทธิ์ ฉะนั้น เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกติเป็นอันหวังได้ฉะนั้น

ผ้าที่บริสุทธิ์สะอาด ข้างย้อมพืงนำเอาผ้านั้นใส่ลงในน้ำย้อมใด ๆ คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้านั้นถึงเป็นของที่มีสีที่เขา ย้อมดีมีสีสด ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร? เพราะผ้าเป็นของบริสุทธิ์ฉฉฉฉ ฉะนั้น เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุกติเป็นอันหวังได้ ฉะนั้น"^๒

"...เมื่อปราโมทย์เกิดแล้ว ย่อมเกิดปิติ เมื่อมีปิติในใจกายย่อมสงบ เธอมี กายสงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น"^๓

"อุกรจนทะ เราย่อมกล่าวแม้จิตตูปบาทว่า มีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย ก็ต้องกล่าวไปใยในการจัดทำให้สำเร็จด้วย กาย วาจาแล้ว เพราะเหตุนั้นแหละ ในข้อนี้ เธอทั้งหลายพึงให้จิตเกิดขึ้นว่า ขนเหล่าอื่นเป็นผู้เบียดเบียนกัน ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกัน ..."^๔

"พระสารีบุตรตอบภิกษุทั้งหลาย

...อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้เพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว เพื่ออนุเคราะห์เหล่าสัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด อาหาร ๔ อย่างเป็นไฉน

๑. อาหาร คือ คำข้าวหยาบหรือละเอียด
๒. อาหาร คือ ผัสสะ
๓. อาหาร คือ ความคิด อำน (จงใจ)
๔. อาหาร คือ วิญญาณ (ความรู้แจ้งทางทวารทั้ง ๖)

เหตุเกิดแห่งอาหารย่อมมีเพราะตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ความดับอาหารย่อมมีเพราะ ตัณหาดับ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แหละ คือความเห็นชอบ คำริชอบ

^๑ม. ม. อนึ่งคณสูตร. ๑๒/๕๔/๓๓-๓๕

^๒ม. ม. วัตถุขมสูตร. ๑๒/๙๒/๔๘

^๓เรื่องเดียวกัน, ๙๕/๔๙

^๔ม. ม. สลเลขสูตร. ๑๒/๑๐๕/๕๗

เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ
ชื่อว่าทางที่จะให้ถึงความดับอาหาร..."^๑

"พระสารีบุตรตอบภิกษุทั้งหลาย

...อายตนะ ๖ เหล่านี้คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหตุเกิดแห่ง
อายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นเหตุให้เกิด ความดับอายตนะย่อมมีเพราะนามรูปดับ
อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ... ชื่อว่าปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับอายตนะ ๖..."^๒

"...เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ อันนี้เรียกว่านาม มหาภูต
รูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ อันนี้เรียกว่ารูป นามและรูปตั้งพรรณนามาจะนี้
เรียกว่า นามรูป เหตุเกิดแห่งนามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ความดับ
นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณดับ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ... ชื่อว่าปฏิบัติ
ที่จะให้ถึงความดับนามรูป ..."^๓

"... วิญญาณ ๖ หมวดเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ขานวิญญาณ
ชีวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ เหตุเกิดแห่งวิญญาณย่อมมีเพราะสังขาร
เป็นเหตุให้เกิด ความดับวิญญาณย่อมมีเพราะสังขารดับ อริยมรรค ประกอบด้วย
องค์ ๘... ชื่อว่าปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับวิญญาณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดซึ่ง
วิญญาณ เหตุเกิดวิญญาณ ความดับวิญญาณ ปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับวิญญาณ เมื่อ
นั้นท่านละราคานุสัย ... ละอวิชชายังวิชชาให้เกิด ย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ใน
ปัจจุบันทีเดียว แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อริยสาวกชื่อว่า เป็นสัมมาทิฐิ มีความเห็น
ดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบด้วยความเสื่อมใสอันแน่วแน่ในพระธรรม มาสู่สัทธรรม
นั้น"^๔

"เจ้าศากยะทรงพระนามว่า มหานาม ได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์
เข้าใจข้อธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมานานอย่างนี้ว่า โลภะ โทสะ โมหะ
ต่างเป็นอุปกิเลสแห่งจิต ก็แหละเมื่อเป็นเช่นนั้น โลกธรรมก็ดี โทสธรรมก็ดี
โมหธรรมก็ดี ยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้เป็นครั้งคราว ข้าพระองค์เกิด
ความคิดเห็นอย่างนี้ว่า ธรรมชื่ออะไรเล่า ที่ข้าพระองค์ยังละเด็ดขาดไม่ได้ในภายใน

^๑ ม. ม. สัมมาทิฐิสูตร. ๑๒/๑๑๓/๖๔

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๑๒๔/๖๔

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๑๒๕/๖๔-๗๐

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๑๒๖/๗๐

อันเป็นเหตุให้ โลกธรรมกัฏฐิ โทสธรรมกัฏฐิ โมหธรรมกัฏฐิ ยังครอบงำจิตของ
ข้าพระองค์ไว้ได้เป็นครั้งคราว

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเหล่านี้แหละ ท่านยังละไม่ได้เด็ดขาดในภายใน
อันเป็นเหตุให้โลกธรรมกัฏฐิ โทสธรรมกัฏฐิ โมหธรรมกัฏฐิ ยังครอบงำจิตของท่าน
ไว้ได้เป็นครั้งคราว..."^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ... ภิกษุพึงพิจารณาเห็นดังนี้ว่า เราเข้ามาอาศัยป่าชฎนี้
อยู่ เมื่อเราเข้ามาอาศัยป่าชฎนี้อยู่ สติยังไม่ปรากฏก็ปรากฏ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น
ก็ตั้งมั่น ...

...ภิกษุพึงพิจารณาเห็นดังนี้ว่า เราเข้ามาอาศัยบุคคลนี้อยู่ เมื่อเข้ามาอาศัย
บุคคลนี้อยู่ สติที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ตั้งมั่น ..."^๒

"พระมหากัจจนะ : อุกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย

จักขุวิญญาณ เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป ...

โสตวิญญาณ เกิดขึ้นเพราะอาศัยหูและเสียง ...

ฆานวิญญาณ เกิดขึ้นเพราะอาศัยจมูกและกลิ่น ...

ชีวหาวิญญาณ เกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นและรส ...

กายวิญญาณ เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ...

มโนวิญญาณ เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ..."^๓

"อุกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย แต่ว่าในกาลใดแลจักขุอัน เป็นไปในภายในเป็นของไม่
แตกไม่ทำลายแล้ว และรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอกย่อมมาสู่คลองจักขุ ทั้งความ
กำหนดอัน เกิดแต่จักขุและรูปก็ย่อมมีในกาลนั้น ความปรารถนาแห่งส่วนแห่งวิญญาณ
อันเกิดแต่จักขุและรูปนั้น ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้

แต่ว่าในกาลใด โสตะอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

แต่ว่าในกาลใด ฆานะอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

แต่ว่าในกาลใด ชิวหาอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

แต่ว่าในกาลใด กายอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

^๑ม. ม. จุฬาทกชกชันธสูตร. ๑๒/๒๐๙-๒๑๐/๑๒๓

^๒ม. ม. วนปัตถสูตร. ๑๒/๒๓๘, ๒๔๒/๑๔๙, ๑๕๑

^๓ม. ม. มรุตปิณฑิกสูตร. ๑๒/๒๔๘/๑๕๖

แต่ว่า ในกาลใด มนะอันเป็นไปในภายในเป็นของไม่แตกทำลายแล้ว และ
ธรรมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นภายนอกย่อมมาสู่คลอง ทั้งความกำหนดอันเกิดแต่มนะ
ทั้งหลายก็ย่อมมี ในกาลนั้นความปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณ อันเกิด แต่มนะและ
ธรรมารมณ์นั้น ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้"^๑

"...ท่านพระสารีบุตรได้ตอบข้าพระองค์ว่า ดูกรท่านโมคคัลลานะ ภิกษุในพระศาสนา
นี้ ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจ และไม่เป็นไปตามอำนาจของจิต เธอหวังจะอยู่ด้วย
วิหารสมาบัติใดในเวลาเช้า ... ในเวลาเที่ยง ... ในเวลาเย็นก็อยู่ด้วยวิหาร
สมาบัตินั้นได้ในเวลาเย็น..."^๒

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ... แม้เราก็กเล่าอย่างนี้ เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้
เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น คือ เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขาร
เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็น
ปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็น
ปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความ
เกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้โดยวิธี..."^๓

"...ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ... รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมไม่กำหนด
ในรูปที่น่ารัก ... ในธรรมารมณ์ที่น่ารัก ย่อมไม่ขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ...
ในธรรมารมณ์ที่น่าชัง เป็นผู้มิสติในกายตั้งมั่น และมีจิตหาประมาณมิได้อยู่ ย่อมทราบ
ชัดเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับหมดแห่งอกุศลธรรม อันลามกตามความเป็นจริง..."^๔

"พระสารีบุตร : ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ๆ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
วิญญาณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งว่า นี้สุข นี้ทุกข์ นี้มิใช่ทุกข์มิใช่สุข ธรรมชาติย่อม
รู้แจ้ง ๆ เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่า วิญญาณ ...

ปัญญาและวิญญาณ ธรรม ๒ ประการนี้ ปะปนกัน ไม่แยกจากกัน ... บัญญัติ
หน้าที่อันต่างกันได้ เพราะปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญาณรู้แจ้งสิ่งใด

^๑ม. ม. มหาหัตถิปโตปมสูตร. ๑๒/๓๔๖/๒๕๓-๒๕๔

^๒ม. ม. มหาโคสิณกาลสูตร. ๑๒/๓๔๑/๒๔๘

^๓ม. ม. มหาตัณหาสังขยสูตร. ๑๒/๔๔๘/๓๓๘-๓๓๙

^๔เรื่องเดียวกัน, ๔๕๘/๓๔๗

ปัญญาที่รู้แจ้งสิ่งนั้น ... แต่ปัญญาควรเจริญ ญาณควรกำหนดรู้ นี้เป็นกิจที่จะ
 พึ่งทำต่างกันแห่งธรรม ๒ ประการนี้"^๑

"พระสารีบุตร : ... ธรรมชาติที่รู้ ๆ เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
 เวทนา รู้อะไร รู้สุขบ้าง รู้ทุกข์บ้าง รู้สิ่งที่มีใช้ทุกขมีใช้สุขบ้างธรรมชาติย่อมรู้ ๆ
 ฉะนั้น จึงตรัสว่าเวทนา

...ธรรมชาติจำ ๆ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สัญญา ทำอะไร
 จำสี่เขียวบ้าง จำสี่เหลืองบ้าง จำสีแดงบ้าง จำสีขาวบ้าง ธรรมชาติย่อมจำ ๆ
 ฉะนั้นจึงตรัสว่า สัญญา

...เวทนา สัญญา ญาณ ธรรม ๓ ประการนี้ ปะปนกันไม่แยกจากกัน ...
 ปัญญาที่อันต่างกันได้ เพราะเวทนายรู้สิ่งใด สัญญาที่จำสิ่งนั้น สัญญาจำสิ่งใด
 ญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น

...พระโยคาวจรมีมโนวิญญาณ (จิตอันสัพยุดด้วยรูปาวจร ฌานที่ ๔) อันสละ
 แล้ว อันบริสุทธิ์จากอินทรีย์ ๕ พึงรู้อากาสนัญจนตนถนัดว่า อากาสนาที่สุตมิได้
 พึงรู้วิญญาณัญจนตนถนัดว่า ญาณานาที่สุตมิได้ พึงรู้อากัญจนตนถนัดว่า น้อยหนึ่ง
 มิได้มี"^๒

"พระสารีบุตร : ... อุกરผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการนี้คือ จักขุอินทรีย์ ๑
 โลสินอินทรีย์ ๑ ขาณินอินทรีย์ ๑ ชิวหินอินทรีย์ ๑ กابينอินทรีย์ ๑ มีวิสัยต่างกัน มีโคจร
 (อารมณ์) ต่างกัน ไม่รับรู้วิสัยอันเป็นโคจรของกันและกัน มีใจเป็นที่อาศัย ใจย่อม
 รับรู้อาสนัยอันเป็นโคจรแห่งอินทรีย์เหล่านั้น

อุกรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการ อาศัย อายุ (ชิวหินอินทรีย์) ตั้งอยู่
 อายุ อาศัย ใจอัน (ไฟอันเกิดแต่กรรม) ตั้งอยู่
 ใจอัน อาศัย อายุ ตั้งอยู่"^๓

"ธรรมทินนาภิกษุณี : อุกรวินาสะผู้มีอายุ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว เป็นสมาธิ
 สติปัญฐาน ๔ เป็นนิมิตของสมาธิ สัมมปปธาน ๔ เป็นเครื่องอุดหนุนสมาธิ
 ความเสพคุ้นความเจริญความทำให้ยากซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ

^๑ ม. ม. มหาเวทลลสูตร. ๑๒/๔๔๔/๓๘๐

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๔๔๕/๓๘๐-๓๘๑

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๕๐๐-๕๐๑/๓๘๓

...สังขารเหล่านี้ มี ๓ ประการคือ กายสังขาร วาสังขาร จิตตสังขาร
...ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านี้ เป็นธรรมมีในกายเนื่องด้วยกาย
ฉะนั้นจึงเป็นกายสังขาร

บุคคลย่อมตรีกย่อมตรองก่อนแล้ว จึงเปล่งวาจา ฉะนั้น วิตกและวจาร
จึงเป็นवासังขาร

สัญญาและเวทนาเป็นธรรมมีในจิตเนื่องด้วยจิต ฉะนั้นสัญญาและเวทนาจึงเป็น
จิตตสังขาร"^๑

"ทสมคฤหบดีชาวเมืองอัฏฐกะหนึ่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว ไต่ถามท่านพระอานนท์ว่า
ข้าแต่พระอานนท์ ธรรมอันหนึ่ง ที่เมื่อภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนส่ง
ไปอยู่ จิตที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความ
สิ้นไป และย่อมบรรลुถึงธรรมที่ปลอดโปร่งจากกิเลสเครื่องประกอบไว้ อันไม่มี
ธรรมอื่นยิ่งกว่าที่ยังไม่บรรลุ อันพระผู้มีพระภาค ผู้รู้ ผู้เห็นเป็นพระอรหันต์
ตรัสรู้เองโดยชอบ พระองค์นั้นตรัสไว้มีอยู่แลหรือ

ท่านพระอานนท์ตอบว่า มีอยู่ คฤหบดี ...

ข้าแต่พระอานนท์ผู้เจริญ ก็ธรรมอันหนึ่ง เป็นไฉน ...

รูปमान ๔

อุกรคฤหบดี ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศล บรรลु
ปฐมฌาน มีวิตก วิจาร์ ปิติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ เธอพิจารณาอยู่
อย่างนี้ ย่อมรู้ชัดว่า แม้ปฐมฌานนี้อันเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ก่อสร้างขึ้น
ก็สิ่งใดสิ่งหนึ่ง อันเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ก่อสร้างขึ้น สิ่งนั้นไม่เที่ยง มี
ความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ เธอตั้งอยู่ในธรรมคือ สมถะและวิปัสสนานั้น
ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย
เพราะความยินดีเพลิดเพลินในธรรมคือสมถะและวิปัสสนานั้น เพราะความสิ้นไป
แห่งโอรัมภากายสังโยชน์ ๔ เธอย่อมเป็นโอปปาติกะ จะปรินิพพานในที่นั้น มีอัน
ไม่กลับจากโลกนี้เป็นธรรมดา

อุกรคฤหบดี ธรรมอันหนึ่งนี้แล ที่เมื่อภิกษุผู้ไม่ประมาท ฯลฯ พระองค์นั้น
ตรัสไว้

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลुทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตใน
ภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะวิตกวิจาร์สงบไป มีปิติ
และเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ ย่อมรู้ชัดว่า แม้ทุติยฌานนี้
อันเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ฯลฯ จะปรินิพพานในที่นั้น มีอันไม่กลับจากโลกนี้เป็นธรรมดา
ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะและเสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุนิพพาน ที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ใดถนอมนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ย่อมรู้ชัดว่า แม้ตติยฌานอันเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ฯลฯ เป็นธรรมดา จะปรินิพพานในที่นั้น มีอันไม่กลับจากโลกนี้เป็นธรรมดา ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุตตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ เธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ย่อมรู้ชัดว่า แม้จตุตถฌาน อันเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ฯลฯ จะปรินิพพานในที่นั้น มีอันไม่กลับจากโลกนี้เป็นธรรมดา ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อัปปปัญญา ๔

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยเมตตา แผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง อยู่ทิศที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ก็เหมือนกัน เธอมีใจประกอบด้วยเมตตาอันไพศาล เป็นเมตตาจิต ถึงความเป็นใหญ่ ได้แก่จิตประกอบด้วยฌาน ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีเบียดเบียน แผ่ไปทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง ตลอดโลก ทั้งสัตว์ทุกเหล่าโดยความมีตนทั่วไป ในที่ทุกสถาน ด้วยประการฉะนี้ เธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ ย่อมรู้ชัดว่า แม้เมตตาเจโตวิมุตตินี้ อันเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ฯลฯ จะปรินิพพานในที่นั้น มีอันไม่กลับจากโลกนี้เป็นธรรมดา ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยกรุณา ... เธอมีใจประกอบด้วยกรุณาอันไพศาล ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยมุทิตา ... เธอมีใจประกอบด้วยมุทิตาอันไพศาล ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยอุเบกขา ... เธอมีใจประกอบด้วยอุเบกขาอันไพศาล ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อรุฬมาน ๔

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุเข้าถึงชั้น อากาสาณัญจายตนะด้วยมนสิการว่า อากาสาทที่สุดมิได้ เพราะล่องรูปสัญญา เพราะตั้งปฏิขสัญญา เพราะไม่มนสิการนาคตตสัญญา โดยประการทั้งปวงอยู่ เธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ ย่อมรู้ชัดแม้อากาสาณัญจายตนะสมาบัติอันเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ฯลฯ จะปรินิพพานในที่นั้น มีอันไม่กลับจากโลกนี้เป็นธรรมดา ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

อุกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุเข้าถึงชั้น วิญญาณัญจายตนะด้วยมนสิการว่า วิญญาณาทที่สุดมิได้ เพราะล่องอากาสาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวงอยู่ ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้

ดูกรคฤหบดี อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรพชาภิเษกด้วยตนะด้วยมนสิการว่า ไม่มีอะไร เพราะลวงวิญญาณเจตนะโดยประการทั้งปวง ฯลฯ พระองค์นั้นตรัสไว้"^๑

"ดูกรนายช่างไม้ ... ข้อที่ศีลเหล่านี้เป็นอกุศล ศีลเป็นอกุศลมีสมมุตฐานแต่จิตนี้ ... ข้อที่ศีลเหล่านี้เป็นอกุศล ศีลเป็นอกุศลมีสมมุตฐานแต่จิตนี้ ... ข้อที่ความดำริเหล่านี้เป็นอกุศล ความดำริเป็นอกุศลมีสมมุตฐานแต่จิตนี้ ... ข้อที่ความดำริเหล่านี้เป็นอกุศล ความดำริเป็นอกุศล มีสมมุตฐานแต่จิตนี้ ...

"ดูกรนายช่างไม้ ก็ศีลที่เป็นอกุศลเป็นไหน? ดูกรนายช่างไม้ กายกรรมเป็นอกุศล วาจกรรมเป็นอกุศล การเลี้ยงชีพชั่ว เหล่านี้เรากล่าวว่า ศีลเป็นอกุศล ก็ศีลที่เป็นอกุศลเหล่านี้มีอะไรเป็นสมมุตฐาน? ... มีจิตเป็นสมมุตฐาน จิตเป็นไหน? ถึงจิตเล่าก็มีมาก หลายอย่าง มีประการต่าง ๆ จิตใดมีราคะ โทสะ โมหะ ศีลเป็นอกุศลจิตเป็นสมมุตฐาน ...

"ดูกรนายช่างไม้ ก็ศีลที่เป็นอกุศลเป็นไหน? ดูกรนายช่างไม้ เราย่อมกล่าวว่า ซึ่งกายกรรมเป็นอกุศล วาจกรรมเป็นอกุศล และอาชีวะอันบริสุทธ์ ลงในศีลเหล่านี้ เรากล่าวว่าศีลเป็นอกุศล ก็ศีลเป็นอกุศลเหล่านี้มีอะไรเป็นสมมุตฐาน? ... มีจิตเป็นสมมุตฐาน จิตเป็นไหน? แม้จิตเล่าก็มีมากหลายอย่าง มีประการต่าง ๆ จิตใดปราศจากราคะ ปราศจากโทสะ ปราศจากโมหะ ศีลเป็นอกุศลมีจิตเป็นสมมุตฐาน..."^๒

"ดูกรมาณพ ธรรม ๕ ประการนี้ ที่พรหมณ์ทั้งหลายบัญญัติเพื่อทำบุญ เพื่อยินดีกุศล เรากล่าวว่าเป็นบริวารจิต เพื่ออบรมจิตไม่ให้มีเวร ไม่ให้มีความเบียดเบียน ดูกรมาณพ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้พูดจริง เธอรู้สึกว่าเป็นผู้พูดจริง ย่อมได้ความรู้orroด ย่อมได้ความปราโมทย์ประกอบด้วยธรรม ความปราโมทย์อันประกอบด้วยกุศลนี้ เรากล่าวว่าเป็นบริวารของจิต เพื่ออบรมจิตไม่ให้มีเวร ไม่ให้มีความเบียดเบียน ดูกรมาณพ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความเพียร ... ประพฤติพรหมจรรย์ ... มากด้วยการส่าย ... มากด้วยการบริจาต ... เธอรู้สึกว่าเป็นผู้มากด้วยการบริจาต ย่อมได้ความรู้orroด ฯลฯ ไม่ให้มีความเบียดเบียน"^๓

"ว่าด้วยภาวะแห่งอหัตผล ... ดูกรสุนักชัตตะ ข้อที่ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พึงมีความดำริอย่างนี้ว่า พระสมณะตรัสลูกศรคือตัณหาไว้แล โทษอันเป็นพิษคืออริชชา

^๑ ม. ม. อัญจนนาครสูตร. ๑๓/๑๔-๒๒/๑๔-๒๐

^๒ ม. ม. สมณญติกสูตร. ๑๓/๓๖๑-๓๖๓/๒๖๕-๒๖๗

^๓ ม. ม. สุกสูตร. ๑๓/๗๒๔/๕๐๐

ยอมงอแงได้ด้วยฉันทราคะและพยายาม เราละลูกศรคือตัณหานั้นได้แล้ว กำจัดโทษอันเป็นพิษคืออริชชาได้แล้ว จึงเป็นผู้มีใจน้อมไปในนิพพานโดยชอบ นั่นเป็นฐานะที่มีได้แล สิ่งที่เป็นผลเบื้องต้นพึงมีได้อย่างนี้คือ เธอประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอารมณ์อันไม่เป็นที่สบายของใจ อันน้อมไปในนิพพานโดยชอบ ได้แก่ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งทสสนะคือรูป อันไม่สบายด้วยจักขุ ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งเสียงอันไม่เป็นที่สบายด้วยโสต ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งกลิ่นอันไม่เป็นที่สบายด้วยฆานะ ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งรสอันเป็นที่ไม่สบายด้วยชีวหา ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งโผฏฐัพพะอันเป็นที่ไม่สบายด้วยกาย ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมมณเฑาะว์ อันเป็นที่ไม่สบายด้วยมโน เมื่อเธอประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งทสสนะ คือรูปอันไม่เป็นที่สบายด้วยจักขุ ... ซึ่งธรรมารมณ์อันไม่เป็นที่สบายด้วยมโนแล้ว ราคะพึงตามกำจัดจิต เธอมีจิตอันราคะตามกำจัดแล้วพึงเข้าถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย ..."^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นในเรื่องกามนั้นดังนี้ว่า กามทั้งที่มีในภพนี้ ทั้งที่มีในภพหน้า และกามสัญญาทั้งที่มีในภพนี้ทั้งที่มีในภพหน้า ทั้งสองอย่างนี้เป็นพวงแห่งมาร ... เป็นที่หากินของมาร ในกามนี้ย่อมมีอกุศลลามกเหล่านี้เกิดที่ใจ คืออภิชฌาบ้าง พยาบาทบ้าง สारัมภะบ้างเป็นไป กามนั้นเองย่อมเกิดขึ้นเพื่อเป็นอันตรายแก่อริยสาวกผู้ตามศึกษาในธรรมวินัยนี้ โฉนหนอ เราพึงมีจิตเป็นมหัคคตะอย่างไพบุลย์ อธิษฐานใจ ครอบโลกอยู่ เพราะเมื่อเรามีจิตเป็นมหัคคตะอย่างไพบุลย์ อธิษฐานใจครอบโลกอยู่ อกุศลลามกเกิดที่ใจได้แก่อภิชฌาบ้าง สारัมภะบ้างนั้นจักไม่มี เพราะละกุศลเหล่านั้นได้ จิตของเราที่ไม่เล็กน้อยนั้นแหละกลายเป็นจิตหาประมาณมิได้ อันเราอบรมดีแล้ว เมื่ออริยสาวกปฏิบัติแล้วอย่างนี้เป็นผู้มากด้วยปฏิปทานั้นอยู่ จิตย่อมส่องใสในอายตนะ เมื่อมีความส่องใสก็จะเข้าถึงอเนกขัสมาatti หรือจะน้อมไปในปัญญาได้ในปัจจุบัน เมื่อตายไป ข้อที่วิญญาณอันจะเป็นไปในภพนั้น ๆ พึงเป็นวิญญาณเข้าถึงสภาพความทวิ้นไหวมิได้..."^๒

"อุกรภิกษุ อุปาทานชั้นธ มี ๕ ประการเท่านี้คือ รูปปาทานชั้นธ เวทูปาทานชั้นธ สัญญาปาทานชั้นธ สังขารูปาทานชั้นธ วิญญาณูปาทานชั้นธ มีฉันทะเป็นมูล ...

"อุกรภิกษุ อุปาทานกับอุปาทานชั้นธ ๕ นั้น จะอย่างเดียวกันก็มิใช่ อุปาทานจะอื่นนอกจากอุปาทานชั้นธ ๕ ก็มิใช่ อุกรภิกษุความกำหนดพอใจในอุปาทานชั้นธ ๕ นั้นแลเป็นตัวอุปาทานในอุปาทานชั้นธ ๕ นั้น ...

^๑ ม. อุ. สุนิกชัตตสูตร. ๑๔/๗๖/๔๑-๔๒

^๒ ม. อุ. อเนกขัสปายสูตร. ๑๔/๘๒/๔๗-๔๘

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ขอเราพึงมีรูปร่างนี้ เวทนาอย่างนี้ สัญญาอย่างนี้ สังขารอย่างนี้ วิญญาณอย่างนี้ ในอนาคตกาลเกิด ดูกรภิกษุ อย่างนี้แลเป็นความต่างแห่งความกำหนดพอใจในอุปาทานชั้นนี้"^๑

"ดูกรภิกษุ รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต ทั้งที่เป็นอนาคต ทั้งที่เป็นปัจจุบัน เป็นไปในภายใน หรือมีในภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ก็ตาม ฌีเป็นรูปชั้นนี้ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ... วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต ฯลฯ ฌีเป็นวิญญาณชั้นนี้ ดูกรภิกษุ ชั้นนี้ทั้งหลายย่อมมีชื่อเรียกว่าชั้นนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล

...ดูกรภิกษุ มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัย แห่งการบัญญัติรูปชั้นนี้ ผัสสะ เป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งการบัญญัติ เวทนาชั้นนี้ ... สัญญาชั้นนี้ ... สังขารชั้นนี้ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งการบัญญัติวิญญาณชั้นนี้"^๒

"ดูกรภิกษุ บุคคลเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงดังนี้ว่า รูปร่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ก็ตาม ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ชัฏตาของเรา เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ... วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต ฯลฯ ไม่ใช่ชัฏตาของเรา ดูกรภิกษุ เมื่อรู้เห็นอย่างนี้แล้วจึงไม่มีอนุสัย คือความถือตัวว่าเป็นเรา ว่าของเรา ในกายอันมีวิญญาณนี้ ทั้งในนิมิตทั้งหมด ในภายนอก ... ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขาร แม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มี

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นต่างชื่นชมยินดีพระภาษิตของพระผู้มีพระภาค และเมื่อพระผู้มีพระภาคกำลังตรัสไวยากรรมภาษิตนี้อยู่ภิกษุประมาณ ๖๐ รูป ได้มีจิตพ้นอาสวะ เพราะไม่ถือมั่นแล"^๓

^๑ ม. อุ. มหาปุณณมสูตร. ๑๔/๑๒๑-๑๒๒/๗๗-๗๘

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๑๒๓-๑๒๔/๗๘

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๑๒๔-๑๒๕/๘๑-๘๒, ๘๔

"พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตั้งนี้ว่า อูกริกษุทั้งหลาย สาริปุตระเป็นบัณฑิตมีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาร่าเริง มีปัญญาว่องไว มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาท่าล่ายกิเลส อูกริกษุทั้งหลาย สาริปุตระเห็นแจ้งธรรมตามลำดับได้เพียงกึ่งเดือน ในการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทของพระสาริปุตระ เป็นดังต่อไปนี้

อูกริกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ สาริปุตระสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปิติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ ก็ธรรมในปฐมฌานคือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ วัณณะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ เป็นอันสาริปุตระกำหนดได้ตาม ลำดับบท เป็นอันสาริปุตระรู้แจ้งแล้ว ทั้งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และถึงความดับ เธอ รู้ชัดอย่างนี้ว่า ด้วยประการนี้เป็นอันว่าธรรมที่ไม่มีแก่เรา ย่อมมี ที่มีแล้ว ย่อมเสื่อมไป เธอไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสไม่อาศัย ไม่พัวพัน พันวิเศษแล้ว พราศได้แล้วในธรรมนั้น ๆ มีใจอันกระทำให้ปราศจากเขตแดนได้แล้วอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า ยังมีธรรมเครื่องสลัดออกยิ่งขึ้นไปอยู่ และมีความเห็นต่อไปว่า ผู้ที่ทำความเครื่องสลัดออกนั้นให้มาก ก็มีอยู่

อูกริกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สาริปุตระเข้าทุติยฌาน มีความผ่องใส แห่งใจภายใน มีความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะสงบวิตกและวิจารณ์ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปิติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ ก็ธรรมในทุติยฌาน คือความผ่องใสแห่งใจ ภายใน ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ผัสสะ ฯลฯ มนสิการ เป็นอันสาริปุตระกำหนด ได้ตามลำดับบท ฯลฯ ก็มีอยู่

อูกริกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สาริปุตระเป็นผู้วางเฉยเพราะหน่ายปิติ มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าตติยฌานที่พระอรหิยะเรียกเธอได้ว่า ผู้วางเฉย มีสติอยู่เป็นสุขอยู่ ก็ธรรมในตติยฌานคือ อุเบกขา สุข สติ สัมปชัญญะ จิตเตกัคคตา ผัสสะ ฯลฯ มนสิการ เป็นอันสาริปุตระกำหนดได้ตามลำดับบท ฯลฯ ก็มีอยู่

อูกริกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สาริปุตระเข้าจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุข ละทุกข์ และดับโสมนัสก่อน ๆ ได้ มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ก็ธรรมในจตุตถฌาน คือ อุเบกขา อหุขมสุขเวทนา ความไม่คำนึงแห่งใจ เพราะบริสุทธิ์แล้ว สติบริสุทธิ์ จิตเตกัคคตา ผัสสะ ฯลฯ

อูกริกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สาริปุตระเข้าอากาสนัญญาตนฌาน ด้วย มนสิการว่า อากาศไม่มีที่สุด อยู่ เพราะล่องรูปสัญญาได้โดยประการทั้งปวง เพราะดับปฏิมสัญญาได้ เพราะไม่มนสิการนาคตตสัญญาก็ธรรมในอากาสนัญญาตนะ คือ อากาสนัญญาตนสัญญา จิตเตกัคคตา ผัสสะ ฯลฯ มนสิการ เป็นอันสาริปุตระกำหนด ได้ตามลำดับบท ฯลฯ ก็มีอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สารีบุตรล่วงอาภาสานัญญาตนณาน โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าวิญญาณัญญาตนณาน ด้วยมนสิการว่า วิญญาณ ไม่มีที่สุดอยู่ ก็ธรรมในวิญญาณัญญาตนณาน คือวิญญาณัญญาตนณาน จิตเต- กัคคตา ผัสสะ ฯลฯ มนสิการ เป็นอันสารีบุตรกำหนดได้ตามลำดับบท ฯลฯ ก็มีอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สารีบุตรล่วงวิญญาณัญญาตนณาน โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าอาภิกขัญญาตนณานด้วยมนสิการว่า ไม่มีอะไรสักน้อย หนึ่งอยู่ ก็ธรรมในอาภิกขัญญาตนณาน คือ อาภิกขัญญาตนณาน จิตเตกัคคตา ผัสสะ ฯลฯ มนสิการ เป็นอันสารีบุตรกำหนดได้ตามลำดับบท ฯลฯ ก็มีอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สารีบุตรล่วงอาภิกขัญญาตนณานโดย ประการทั้งปวงแล้ว เข้าเนวสัญญานาสัญญาตนณานอยู่ เธอเป็นผู้มีสติออกจาก สมาบัตินั้น ครั้นแล้วเธอก็พิจารณาธรรมที่ล่วงแล้ว ดับแล้ว แปรปรวนไปแล้วว่า ด้วยประการนี้ เป็นอันว่า ธรรมที่ไม่มีแก่เรา ย่อมมี ฯลฯ ก็มีอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอยู่ สารีบุตรล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนณาน โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าสัจญาเวทยิตนิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะ ของเธอจึงเป็นอันสิ้นไป เธอย่อมมีสติออกจากสมาบัติ ครั้นแล้วพิจารณาเห็นธรรม ที่ล่วงแล้ว ดับแล้ว แปรปรวนไปแล้วว่า ด้วยประการนี้ เป็นอันว่า ธรรมที่ไม่มี แก่เรา ย่อมมี ที่มีแล้วย่อมเสื่อมไป เธอไม่ยินดีไม่ยินร้าย อันกิเลสไม่อาศัย ไม่พัวพัน พันวิเศษแล้ว พราศได้แล้วในธรรมนั้น ๆ มีใจอันกระทำให้ปราศจาก เขตแดนได้แล้วอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า ยังมีธรรมเครื่องสลัดออกยิ่งขึ้นไปอยู่ และมี ความเห็นต่อไปว่า ผู้ที่ทำเครื่องสลัดออกให้มาก ก็มีอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้กล่าวชอบ ฟังกล่าวชมภิกษุรูปใดว่าเป็นผู้ถึงความชำนาญ ถึงความสำเร็จ ในอริยศีล ในอริยสมาธิ ในอริยปัญญา ในอริยวิมุตติ ภิกษุรูปนั้น คือสารีบุตรนั่นเอง ..."^๑

"หลักการตรวจสอบจิตที่พ้นจากอาสวะ

...ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำกล่าวของภิกษุรูปนั้น พวกเขาควรชื่นชม อนุโมทนาว่า สาธุ ครั้นแล้วพึงถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปว่า ... ก็จิตของท่านผู้มีอายุ ผู้รู้อยู่ เห็นอยู่ อย่างไรเล่า จึงหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ยึดมั่นในอุปาทานชั้น ๕ นี้?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้สิ้นอาสวะ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้วโดยลำดับ สิ้นสัญญาในภพแล้ว พันวิเศษ

แล้วเพราะรู้ชอบ จึงนับว่ามีธรรมอันสมควรจะพยากรณ์ได้ดังนี้ว่า ดูกรท่านผู้มีอายุ ข้าพเจ้ารู้แจ้งรูปแล้วแล้วว่า ไม่มีกำลัง ปราศจากความน่ารัก มิใช่เป็นที่ตั้งแห่งความชื่นใจ จึงทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะสิ้น สำรอก กับสละ และสลัดคืนซึ่งอุปาทานชั้นที่ยึดมั่นในรูป และอนุสัยคือความตั้งใจและความปักใจมั่นในรูปได้ ข้าพเจ้ารู้แจ้งเวทนาแล้วแล้วว่า ฯลฯ ข้าพเจ้ารู้แจ้งสัญญาแล้วแล้วว่า ฯลฯ ข้าพเจ้ารู้แจ้งสังขารแล้วแล้วว่า ฯลฯ ข้าพเจ้ารู้แจ้งวิญญาณแล้วแล้วว่า ไม่มีกำลังและสลัดคืนซึ่งอุปาทานชั้นที่ยึดมั่นในวิญญาณและอนุสัยคือความตั้งใจและความปักใจมั่นในวิญญาณได้ ดูกรท่านผู้มีอายุ จิตของข้าพเจ้าผู้รู้อยู่ เห็นอยู่ อย่างนี้แล จึงได้หลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ยึดมั่นในอุปาทานชั้น ๕ นี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำกล่าวของภิกษุรูปนั้น พวกเธอควรชื่นชม อนุโมทนา ครั้นแล้วพึงถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปว่า ... ก็จิตของท่านผู้มีอายุ ผู้รู้อยู่ เห็นอยู่อย่างใดแล้ว จึงหลุดพ้นจากอาสวะไม่ยึดมั่นในธาตุ ๖ นี้?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว... จึงนับว่ามีธรรมอันสมควรจะพยากรณ์ได้ดังนี้ ดูกรท่านผู้มีอายุ ข้าพเจ้าครองปฐวีธาตุโดยความเป็นอนัตตา มิใช่ครองธตธา อาศัยปฐวีธาตุเลย จึงทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว ฯลฯ ข้าพเจ้าครองอาโปธาตุโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ ข้าพเจ้าครองเตโชธาตุโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ ข้าพเจ้าครองวาโยธาตุโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ ข้าพเจ้าครองอากาศธาตุโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ ข้าพเจ้าครองวิญญาณธาตุโดยความเป็นอนัตตา มิใช่ครองธตธาอาศัยวิญญาณธาตุเลย จึงทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว ฯลฯ และสลัดคืนซึ่งอุปาทานชั้นที่ยึดมั่นอาศัยวิญญาณธาตุ และอนุสัยคือความตั้งใจ และความปักใจมั่นอาศัยวิญญาณธาตุได้ ดูกรท่านผู้มีอายุ จิตของข้าพเจ้าผู้รู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงหลุดพ้นจากอาสวะไม่ยึดมั่นในธาตุ ๖ นี้

... ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ... จึงนับว่ามีธรรมอันสมควรจะพยากรณ์ได้ดังนี้ว่า ดูกรท่านผู้มีอายุ ข้าพเจ้าทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะสิ้น สำรอก ดับ สละ และสลัดคืนซึ่งความพอใจ ความกำหนด ความยินดี คัมภา อุปาทาน ที่ยึดมั่น และอนุสัยคือความตั้งใจและความปักใจมั่นในจักขุ ในรูป ในจักขุวิญญาณและในธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณ ข้าพเจ้าทราบชัดว่าจิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะ ฯลฯ ในโสธ ในเสียง ในโสทรวิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยโสทรวิญญาณ ข้าพเจ้าทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะ ฯลฯ ในขานะ ในกลิ่น ในขานวิญญาณและในธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยขานวิญญาณ ข้าพเจ้าทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะ ฯลฯ ในชีวหาในรส ในชีวหาวิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยชีวหาวิญญาณ ข้าพเจ้าทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้วเพราะ ฯลฯ ในกาย ในโณภูฐัพพะ ในกายวิญญาณและในธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยกายวิญญาณ ข้าพเจ้าทราบชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นเพราะสิ้น สำรอก ดับ สละ และสลัดคืนซึ่งความพอใจ ความกำหนด ความยินดี คัมภา อุปาทานที่ยึดมั่น และอนุสัยคือความตั้งใจ และ

ความปักใจมั่นในมโน ในธรรมารมณ์ ในมโนวิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้ง ด้วยมโนวิญญาณ ดูกรท่านผู้มีอายุ จิตของข้าพเจ้าผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่ อย่างนี้แล จึงได้หลุดพ้นจากอาสวะไม่ยึดมั่นในอาตนะทั้งภายในทั้งภายนอกอย่างละ ๖ เหล่านี้"^๑

"พระสารีบุตร : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเสพความเกิดขึ้นแห่งจิตเช่นใด อกุศลธรรมย่อมเจริญขึ้น กุศลธรรมย่อมเสื่อมไป ความเกิดขึ้นแห่งจิตเช่นนี้ไม่ควร เสพ และเมื่อเสพความเกิดขึ้นแห่งจิตเช่นใด อกุศลธรรมย่อมเสื่อมไป กุศล ธรรมย่อมเจริญขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งจิตเช่นนี้ ควรเสพ

พระสารีบุตร : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเสพความเกิดขึ้นแห่งจิตมีรูปอย่างไร อกุศลธรรมจึงเจริญยิ่ง กุศลธรรมเสื่อมไป ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลบางคนใน โลกนี้เป็นผู้มากด้วยอภิชฌา มีในสหระคตด้วยอภิชฌาอยู่ เป็นผู้มีพยาบาล มีใจสหระคต ด้วยพยาบาล เป็นผู้มีคามเปียดเปียน มีใจสหระคตด้วยความเปียดเปียนอยู่ ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเสพความเกิดขึ้นแห่งจิตมีรูปอย่างนี้ อกุศลธรรมจึงเจริญขึ้น กุศลธรรมจึงเสื่อมไป

พระสารีบุตร : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเสพความเกิดขึ้นแห่งจิตมีรูปอย่างไร อกุศลธรรมจึงเสื่อมไป กุศลธรรมจึงเจริญยิ่ง ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลบางคน ในโลกนี้เป็นผู้ไม่มากด้วยอภิชฌา มีใจไม่สหระคตด้วยอภิชฌาอยู่ เป็นผู้ไม่มีพยาบาล มีใจไม่สหระคตด้วยพยาบาลอยู่ เป็นผู้ไม่มีความเปียดเปียน มีใจไม่สหระคตด้วยความ เปียดเปียนอยู่ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเสพความเกิดขึ้นแห่งจิตมีรูปอย่างนี้ อกุศลธรรมจึงเสื่อม กุศลธรรมจึงเจริญยิ่ง"^๒

"ท่านสารีบุตร ให้โอวาทแก่ ท่านอนาถปิณฑิก เศรษฐีซึ่งป่วยทนทุกขเวทนาเป็นไข้ หนักว่า ดูกรคฤหบดี

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นจักขุและวิญญาณที่อาศัยจักขุจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นโสตและวิญญาณที่อาศัยโสตจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นฆานะและวิญญาณที่อาศัยฆานะจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นชีวหาและวิญญาณที่อาศัยชีวหาจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นกายและวิญญาณที่อาศัยกายจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นมโนและวิญญาณที่อาศัยมโนจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นรูปและวิญญาณที่อาศัยรูปจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นเสียงและวิญญาณที่อาศัยเสียงจัก ไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นกลิ่นและวิญญาณที่อาศัยกลิ่นจัก ไม่มีแก่เรา

^๑ม. อ. ฉวีโสธนสูตร. ๑๔/๑๖๘-๑๗๑/๘๗-๑๐๐

^๒ม. อ. เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร. ๑๔/๒๐๘-๒๑๑/๑๑๘

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นรสและวิญญาณที่อาศัยรส จักไม่มีแก่เรา
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นโผฏฐัพพะและวิญญาณที่อาศัยโผฏฐัพพะ
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นธรรมารมณฺ์และวิญญาณที่อาศัยธรรมารมณฺ์
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นจักขุวิญญาณและวิญญาณที่อาศัยจักขุวิญญาณ
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นโสตวิญญาณและวิญญาณที่อาศัยโสตวิญญาณ
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นขานวิญญาณและวิญญาณที่อาศัยขานวิญญาณ
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นชีวหาวิญญาณและวิญญาณที่อาศัยชีวหา
 ญาณจักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นมโนวิญญาณและวิญญาณที่อาศัยมโนวิญญาณ
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นจักขุสัมผัสและวิญญาณที่อาศัยจักขุสัมผัส
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นโสตสัมผัสและวิญญาณที่อาศัยโสตสัมผัส
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นขานสัมผัสและวิญญาณที่อาศัยขานสัมผัส
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นชีวหาสัมผัสและวิญญาณที่อาศัยชีวหาสัมผัส
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นกายสัมผัสและวิญญาณที่อาศัยกายสัมผัส
 จักไม่มีแก่เรา

ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ยึดมั่นมโนสัมผัสและวิญญาณที่อาศัยมโนสัมผัส
 จักไม่มีแก่เรา

ฯลฯ

ต่อจากนั้น อนาคตบัณฑิตกฤตยหบดี ... ก็ได้ทำกาลกิริยาเข้าถึงชั้นดุสิตแล้ว"^๑

"...พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตั้งนี้ว่า ดูกรราหุล เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นใจ
 จักขุ ... รูป ... จักขุวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ... เวทนา สัญญา สังขาร
 ญาณที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยนั้น เที่ยงหรือไม่เที่ยง

พระราหุล : ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

พ. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?

ร. เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า

พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นตามสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรา นั่นอัตตาของเรา

ร. ไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า

พ. ดูกรราหุล เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน โสิต ... ขวานะ ...

ชีวหา ... กาย ... เที่ยงหรือไม่เที่ยง

ร. ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า ฯลฯ

พ. ดูกรราหุล เธอสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน มโน ... ธรรมารมณ์ ... มโนวิญญาณ ... มโนสัมผัส ... เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย แม้นั้น เที่ยงหรือไม่เที่ยง

ร. ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?

ร. เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า

พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรา นั่นอัตตาของเรา?

ร. ไม่ควร พระพุทธเจ้าข้า ..."^๑

"พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตั้งนี้ว่า พวกเธอพึงทราบอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ หมวดวิญญาณ ๖ หมวดผัสสะ ๖ หมวดเวทนา ๖ หมวดตัณหา ๖

ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พึงทราบอายตนะภายใน ๖ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้วได้แก่ อายตนะ คือ จักขุ ... โสิต ... ขวานะ ... ชิวหา ... กาย ... มโน ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พึงทราบหมวดอายตนะภายใน ๖ นั้น เราอาศัยอายตนะ ตั้งนี้กล่าวแล้ว มีธรรมหมวดหก หมวดที่ ๑

ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พึงทราบอายตนะภายนอก ๖ นั้นเราอาศัย อะไรกล่าวแล้วได้แก่ อายตนะ คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ... เราอาศัยอายตนะตั้งนี้กล่าวแล้ว มีธรรมหมวดหก หมวดที่ ๒

ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พึงทราบหมวดวิญญาณ ๖ เราอาศัยอะไร กล่าวแล้ว คือ

บุคคลอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ

บุคคลอาศัยโสิตและเสียง จึงเกิดโสิตวิญญาณ

บุคคลอาศัยขวานะและกลิ่น จึงเกิดขวานะวิญญาณ

บุคคลอาศัยชีวหาและรส จึงเกิดชีวหาวิญญาณ

บุคคลอาศัยกายและโณฐัพพะ จึงเกิดกายวิญญาณ

บุคคลอาศัยมโนและธรรมารมณฺ์ จึงเกิด มโนวิญญาณ

... เราอาศัยวิญญาณตั้งนี้กล่าวแล้ว นี้ธรรมหมวดหก หมวดที่ ๓

ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ ฟังทราบหมวดผัสสะ ๖ นั้น เราอาศัยอะไร กล่าวแล้ว คือ

บุคคลอาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

บุคคลอาศัยโสตะและเสียงเกิดโสตริวิญญาณความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

บุคคลอาศัยฆานะและกลิ่นเกิดฆานวิญญาณความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

บุคคลอาศัยชีวหาและรสเกิดชีวหาวิญญาณความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

บุคคลอาศัยกายและโณฐัพพะเกิดกายวิญญาณความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

บุคคลอาศัยมโนและธรรมารมณฺ์เกิดมโนวิญญาณความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

... เราอาศัยผัสสะตั้งนี้กล่าวแล้ว นี้ธรรมหมวด ๖ หมวดที่ ๔

ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ ฟังทราบหมวดเวทนา ๖ นั้น เราอาศัยอะไร กล่าวแล้วคือ

บุคคลอาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

อาศัยโสตะและเสียงเกิดโสตริวิญญาณ ...

อาศัยฆานะและกลิ่นเกิดฆานวิญญาณ

อาศัยชีวหาและรสเกิดชีวหาวิญญาณ

อาศัยกายและโณฐัพพะเกิดกายวิญญาณ

อาศัยมโนและธรรมารมณฺ์ เกิดมโนวิญญาณ ความประจวบของธรรมทั้ง ๓

เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า ฟังทราบ
หมวดเวทนา ๖ นั้น เราอาศัยเวทนาตั้งนี้กล่าวแล้ว นี้ธรรมหมวด ๖ หมวดที่ ๕

ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า ฟังทราบหมวดตัมहा ๖ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้วคือ
บุคคลอาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ความประจวบของธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัมहा

อาศัยโสตะและเสียงเกิดโสตริวิญญาณ ...

อาศัยฆานะและกลิ่นเกิดฆานวิญญาณ ...

อาศัยชีวหาและรสเกิดชีวหาวิญญาณ ...

อาศัยกายและโณฐัพพะเกิดกายวิญญาณ

อาศัยมโนและธรรมารมณฺ์เกิดมโนวิญญาณ ความประจวบของธรรมทั้ง ๓

เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัมहा ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า ฟังทราบหมวดตัมहा ๖ นั้นเราอาศัยตัมहाตั้งนี้

กล่าวแล้ว นี้ธรรมหมวด ๖ หมวดที่ ๖"

"...ธัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป เพราะฉะนั้นคำของผู้ที่กล่าวว่า มโนเป็นธัตตานั้น จึงไม่ควร... มโนจึงเป็นอนัตตา"^๑

๓. ข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนเรื่องจิตในสังยุตตนิกาย

"พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า จิตของเขาริ่งพล่าน"^๒

"พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเลือกใสไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจธรรมอันหนึ่งคือจิต"^๓

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ... ตายนเทวบุตร ... ได้ภาสิตคาถานี้ในสำนักของเราว่า ท่านจงพยายามตัดกระแสตัณหา จงบรรเทาความเสียเกิดพราหมณ์ผู้ไม่ละกำมย่อมไม่ เข้าถึงความที่จิตแน่วแน่ได้ ..."^๔

"พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้ บุคคลค้นหาจิตตลอดทั่วทุกทิศมิได้พบใครซึ่งเป็นที่รักยิ่งกว่าตนในที่ไหน ๆ เลย สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ก็รักตนมากเช่นนั้น เหมือนกัน ฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนสัตว์อื่น"^๕

"พระวังคิสะ : ข้าพเจ้าเร่าร้อนเพราะกำราคะ จิตของข้าพเจ้ารุ่มร้อน ขอท่าน จงบอกวิธีเป็นเครื่องดับราคะ ...

พระอานนท์ : จิตของท่านรุ่มร้อน เพราะสัญญาอันวิปลาส ท่านจงละเว้นนิมิตอัน สวयงาม อันเป็นที่ตั้งแห่งราคะเสีย ท่านจงเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นของ แปรปรวน โดยเป็นทุกข์ และอย่าเห็นโดยความเป็นตน ... ท่านจงเจริญจิตใน อสุภกัมมัฏฐาน ให้เป็นจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียวตั้งมั่นด้วยดีเถิด ..."^๖

"พระผู้มีพระภาคตรัสตอบสุจิโถมยัภษ : ราคะและโทสะมีธัตตภาพนี้เป็นเหตุ ความไม่ยินดี ความยินดี ความสยตสยองเกิดแต่ธัตตภาพ ความตริกในใจเกิดแต่ ธัตตภาพนี้แล้ว ดักจิตไว้ได้เหมือนพวกเด็กดักกา ฉะนั้น"^๗

"ก็วิญญาณเป็นไฉน? วิญญาณ ๖ หมวด เหล่านี้คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณนี้เรียกว่า วิญญาณ"^๘

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๘๑๘/๓๘๔

^๒ สง. ส. ปฐมขุสุตฺตที่ ๕. ๑๕/๑๖๗/๔๓

^๓ สง. ส. จิตตสุตฺตที่ ๒. ๑๕/๑๘๑/๔๖

^๔ สง. ส. ตายนสุตฺตที่ ๘. ๑๕/๒๔๐/๖๑

^๕ สง. ส. มัลลิกาสุตฺตที่ ๘. ๑๕/๓๔๖/๕๕

^๖ สง. ส. อานันทสุตฺตที่ ๔. ๑๕/๗๓๖-๗๓๗/๒๒๘

^๗ สง. ส. สุจิโถมยัภษที่ ๓. ๑๕/๘๑๐/๒๕๐

^๘ สง. ส. วิภังคสุตฺต. ๑๖/๑๕/๓

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมนั่งใจ ย่อมดำริ และครุ่นคำนึงสิ่งใด สิ่งนั้น เป็นอารมณ์ปัจจัย เพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญาณ เมื่อมีอารมณ์ปัจจัย ความตั้งมั่น แห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดคือภพใหม่ ต่อไปจึงมี เมื่อมีความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไป ชาติ ชราและมรณะ โสกปริเทวทุกข โทมนัส และอุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย ประการอย่างนี้"

อุกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ตั้งใจ ไม่ดำริ แต่ยังครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็น อารมณ์ปัจจัย เพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญาณ ฯลฯ ความเกิดแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้"

อุกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุไม่ตั้งใจ ไม่ดำริ และไม่ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อม ไม่เป็นอารมณ์ปัจจัย เพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญาณ เมื่อไม่มีอารมณ์ปัจจัย ความตั้งมั่นแห่ง วิญญาณจึงไม่มี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว ไม่เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดคือภพใหม่ ต่อไปจึงไม่มี เมื่อความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไปไม่มี ชาติ ชราและมรณะ โสกปริเทว- ทุกขโทมนัสและอุปายาสต่อไปจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการ อย่างนี้"^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ความดับแห่งทุกข์เป็นไฉน? เพราะอาศัยจักขุและรูปจึงเกิด จักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็น ปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหานั้นเที่ยว ดับส่ารอกไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะทุกขโทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกอง ทุกข์ทั้งมวล ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลายนี้เป็นความดับแห่งทุกข์ เพราะอาศัย หูอาศัยเสียง ... เพราะอาศัยจมูกและกลิ่น ... เพราะอาศัยลิ้นและรส ... เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ... เพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์จึงเกิดมโนวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความดับแห่งทุกข์"^๒

"พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า อุกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาว่า ทุกข์คือชรา และมรณะมีประการต่าง ๆ มากมาย เกิดขึ้นในโลก ทุกข์นี้มีอะไรเป็นเหตุ ... ภิกษุเมื่อพิจารณาอยู่ ย่อมรู้ประจักษ์ว่า ... ทุกข์นี้แล มีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นสมุทัย มีชาติเป็นกำเริบ มีชาติเป็นแดนเกิด ... ฯลฯ"

^๑สง. น. เจตนาสูตรที่ ๑. ๑๖/๑๔๔-๑๔๖/๖๓

^๒สง. น. ทุกขนิโรธสูตร. ๑๖/๑๖๓/๗๑

อีกประการหนึ่งภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาว่า ก็ชาตินี้มีอะไรเป็นเหตุ ... ชาติมีภพเป็นเหตุ มีภพเป็นสมุทัย มีภพเป็นกำเริบ มีภพเป็นแดนเกิด ฯลฯ ก็ภพนี้มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็อุปาทานนี้มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็ตัณหาที่มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็เวทนามีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็ผัสสะนี้มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็สฬายตนะนี้มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็นามรูปนี้มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็วิญญาณนี้มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ก็สังขารนี้มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกำเริบ มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่ออะไรมี สังขารจึงมี เมื่ออะไรไม่มีสังขารจึงไม่มี ภิกษุนี้เมื่อพิจารณาย่อมรู้ประจักษ์ว่า สังขารมีอริชชาเป็นเหตุ มีอริชชาเป็นสมุทัย มีอริชชาเป็นกำเริบ มีอริชชาเป็นแดนเกิด เมื่ออริชชามี สังขารจึงมี เมื่ออริชชาไม่มี สังขารจึงไม่มี ภิกษุนี้ย่อมรู้ประจักษ์สังขาร ย่อมรู้ประจักษ์เหตุเกิดแห่งสังขาร ย่อมรู้ความดับแห่งสังขาร ย่อมรู้ประจักษ์ปฏิบัติทำอันสมควรที่ทำให้ถึงความดับแห่งสังขาร และย่อมเป็นผู้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นผู้ประพฤตินิยมอันสมควร ภิกษุนี้เราเรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ โดยประการทั้งปวง เพื่อความดับแห่งสังขาร อูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลตกอยู่ในอริชชา ถ้าสังขารเป็นบุญปรุงแต่ง วิญญาณก็เข้าถึงบุญ ถ้าสังขารที่เป็นบาปปรุงแต่งวิญญาณก็เข้าถึงบาป ถ้าสังขารเป็นอเนกชาปรุงแต่ง วิญญาณก็เข้าถึงอเนกชา

อูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุละอริชชาได้แล้ว อริชชาเกิดขึ้นแล้วในกาลนั้น ภิกษุนี้ไม่ทำกรรมเป็นบุญ ไม่ทำกรรมเป็นบาป ไม่ทำกรรมเป็นอเนกชา เพราะล้าระอก อริชชาเสีย เพราะมีอริชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ทำ เมื่อไม่คิด ก็ไม่ถือมันอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ถือมัน ก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็ปริณิพพาน ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว ... ภิกษุนี้ ถ้าเสวยสุขเวทนา... ถ้าเสวยทุกขเวทนา... ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนาจึงรู้ชัดว่า อทุกขมสุขเวทนานั้นไม่เที่ยง อันตนไม่ยึดถือแล้ว ด้วยตัณหา อันตนไม่ผลิตเพิลินแล้วด้วยตัณหา ภิกษุนี้ถ้าเสวยสุขเวทนา ... ถ้าเสวยทุกขเวทนา ... ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนาจึงว่างใจเฉยเสวยไป ภิกษุนี้เมื่อเสวยเวทนาที่ปรากฏทางกาย - ทางชีวิตก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวทนาที่ปรากฏทางกาย-ทางชีวิต รู้ชัดว่า เวทนาทั้งปวงอันตัณหาไม่ผลิตเพิลินแล้วจัก เป็นของเย็น สรรีธาตุจกเหลืออยู่ในโลกนี้เท่านั้น เบื้องหน้าตั้งแต่สิ้นชีวิตเพราะความแตกแห่งกาย"^๑

"...แต่ตถาคตเรียกร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ปุณฺณผู้ได้สดับไม่อาจเบื่อหน่าย คลายกำหนด หลุดพ้นในจิตเป็นต้นนั้นได้เลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าจิตนี้เป็นต้นนี้ อันปุณฺณมิได้สดับรวบรวมไว้ด้วยตัณหา ยึดถือด้วยทิฏฐิว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ดังนี้ตลอดกาลช้านาน ฉะนั้นปุณฺณผู้มิได้สดับจึงไม่อาจจะเบื่อหน่าย คลาย

กำหนด หลุดพ้นในจิตเป็นต้นนั้นได้เลย

...แต่ตถาคตเรียกร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและกลางวัน

อุกรภิกษุทั้งหลาย วานรเมื่อเที่ยวไปในป่าใหญ่จับกิ่งไม้ปล่อยกิ่งนั้น ยึดเอากิ่งอื่น ปล่อยกิ่งที่ยึดเดิม เห็นยวกิ่งใหม่ต่อไป แม้นใจ ร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ ที่ตถาคตเรียกว่าจิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้น ดวงหนึ่งเกิด ดวงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและกลางวัน ก็ฉันนั้นแล

อุกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับย่อมเอาใจใส่โดยแยบคายด้วยสติถึงปฏิจจสมุปบาท ธรรม ในร่างกายและจิตที่ตถาคตกล่าวมานั้นว่า เพราะเหตุดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัส และอุปายาสความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ อนึ่งเพราะอริชชาดับด้วยส่ำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

อุกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ มาพิจารณาอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายแม้ในรูป ... ในเวทนา ... ในสัญญา ... ในสังขารทั้งหลาย ย่อมหน่ายแม้ในวิญญาณ เพื่อย่อยคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วก็เกิดวิญญานหยิ่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ย่อมทราบชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ดังนี้แล"^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าความยินดี ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากมีอยู่ใน กวฬิงการาหาราหารไชร วิญญานก็ตั้งอยู่อกงามในกวฬิงการาหารานั้น ในที่ใด วิญญาน ตั้งอยู่อกงามในที่นั้นย่อมมีการหยั่งลงแห่งนามรูป ในที่ใดมีการหยั่งลงแห่งนามรูป ในที่นั้นย่อมมีความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ในที่ใด มีความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ในที่นั้นย่อมมีการเกิดในภพใหม่ต่อไป ในที่ใดมีการเกิดในภพใหม่ต่อไป ในที่นั้น ย่อมมีชาติ ชรามรณะต่อไป ในที่ใดมีชาติชรามรณะต่อไป เราเรียกที่นั้นว่ามีความ โสภ มีภุสี(คือราคะ) มีความคับแค้น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าความยินดี ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากมีอยู่ใน
ผัสสาหารไขร์...มีอยู่ในมนัสสเจตนาไขร์...มีอยู่ในวิญญาณาหารไขร์ วิญญาณก็ตั้งอยู่
งอกงามในวิญญาณาหารนั้น ในที่ใดวิญญาณตั้งอยู่งอกงาม ในที่นั้น ย่อมมีการหยั่งลงแห่ง
นามรูป ฯลฯ ในที่สุดมีชาติชรามรณะต่อไปการเรียกที่นั่นว่าความโศกมีฐสมิความคับแค้น"^๑

"พระสารีบุตร: ท่านโกฏิฐิตะ นามรูปตนทำเองก็ไม่ใช่ ผู้อื่นทำให้ก็ไม่ใช่...
แต่เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

"พระสารีบุตร: ท่านโกฏิฐิตะ วิญญาณตนทำเองก็ไม่ใช่ ผู้อื่นทำให้ก็ไม่ใช่
แต่เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ

...พระสารีบุตร : อาวุโส ไม้้อ ๒ ก่า พึงตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและ
กันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมี
นามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ เพราะสพายนะเป็นปัจจัย จึงมี
ผัสสะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฉะนั้นแล
ถ้าไม้้อ ๒ ก่า พึงเอาออกเสียก่าหนึ่ง อีกก่าหนึ่งก็ล้มไป ถ้าตั้งอีกก่าหนึ่งออก
อีกก่าหนึ่งก็ล้มไป ฉนใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นาม-
รูปจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฉะนั้นแล"^๒

"ดูกรคฤหบดี ก็อย่างไรเล่า? บุคคลจึงชื่อว่า เป็นผู้กายกระสับกระส่ายด้วย จึง
ชื่อว่า เป็นผู้มิจิตกระสับกระส่ายด้วย ดูกรคฤหบดี คือ บุณชนมิได้สดับแล้วในโลกนี้ มิได้
เห็นพระอรียทั้งหลาย มิฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ มิได้รับแนะนำในสปปุริสธรรม
ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตน ๑ ย่อมเห็นตนมีรูป ๑ ย่อมเห็นรูปในตน ๑ ย่อมเห็น
ตนในรูป ๑ เป็นผู้ตั้งอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า เราเป็นรูป รูปของเรา เมื่อเขาตั้ง
อยู่ด้วยความยึดมั่นว่า เราเป็นรูป รูปของเรา รูปนั้นย่อมแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป
เพราะรูปแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส
จึงเกิดขึ้น

ย่อมเห็นเวทนา ... ย่อมเห็นสัญญา ... ย่อมเห็นสังขาร ... ย่อมเห็น
วิญญาณโดยความเป็นตน ๑ ย่อมเห็นตนมีวิญญาณ ๑ ย่อมเห็นวิญญาณในตน ๑
ย่อมเห็นตนในวิญญาณ ๑ เป็นผู้ตั้งอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า
เราเป็นวิญญาณ วิญญาณของเรา เมื่อเขาตั้งอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า เราเป็นวิญญาณ
วิญญาณของเรา วิญญาณนั้นย่อมแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป เพราะวิญญาณแปรปรวน
เป็นอย่างอื่นไป โสกะ ปริเทวะ โทมนัสและอุปายาสจึงเกิดขึ้น ดูกรคฤหบดี
ด้วยเหตุอย่างนี้แล บุคคลจึงชื่อว่า เป็นผู้มิกายกระสับกระส่าย และเป็นผู้มิจิตกระสับ
กระส่าย"^๓

^๑สัง. นิ. ธตติรากลสูตร.. ๑๖/๒๔๖/๔๔-๑๐๐

^๒สัง. นิ. สัมมสนสูตรที่๒. ๑๖/๒๖๔-๒๖๕/๑๑๐-๑๑๑

^๓สัง. ข. นกุลปีตาสสูตร. ๑๗/๔/๓-๔

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุกุรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงก็ภิกษุย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงอย่างไร ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิดและความดับแห่งรูป ความเกิดและความดับแห่งเวทนา ความเกิดและความดับแห่งสัญญา ความเกิดและความดับแห่งสังขาร ความเกิดและความดับแห่งวิญญาณ

...อุกุรภิกษุทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำถึง ย่อมดื่มด่ำอยู่ ก็บุคคลย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำถึง ย่อมดื่มด่ำซึ่งรูป เมื่อเพลิดเพลิน พร่ำถึง ดื่มด่ำอยู่ซึ่งรูป ความยินดีก็เกิดขึ้น ความยินดีในรูป นั้นเป็นอุบาทวน เพราะอุบาทวนของบุคคลนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์โถมันัส และอุปายาส ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ บุคคลย่อมเพลิดเพลินซึ่งเวทนา ฯลฯ ย่อมเพลิดเพลินซึ่งสัญญา ฯลฯ ย่อมเพลิดเพลินซึ่งสังขาร ฯลฯ ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำถึง ย่อมดื่มด่ำอยู่ซึ่งวิญญาณ เมื่อเพลิดเพลิน พร่ำถึง ดื่มด่ำอยู่ซึ่งวิญญาณ ความยินดีย่อมเกิดขึ้น ความยินดีในวิญญาณ นั้นเป็นอุบาทวน เพราะอุบาทวนของบุคคลนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ อุกุรภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นความเกิดแห่งรูป นี้เป็นความเกิดแห่งเวทนา นี้เป็นความเกิดแห่งสัญญา นี้เป็นความเกิดแห่งสังขาร นี้เป็นความเกิดแห่งวิญญาณ"^๑

"อุกุรภิกษุทั้งหลาย ถ้าคุณแห่งรูปจักไม่มีไซร้ สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่พึงกำหนดในรูป แต่เพราะคุณแห่งรูปมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลาย จึงกำหนดในรูป ถ้าโทษแห่งรูปจักไม่มีไซร้ สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่พึงเพื่อน่ายในรูป แต่เพราะโทษแห่งรูปมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงเพื่อน่ายรูป ถ้าเครื่องสัสตออกแห่งรูปจักไม่มีไซร้ สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่พึงออกไปจากรูปได้ แต่เพราะเครื่องสัสตออกแห่งรูปมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลาย จึงออกไปจากรูปได้ อุกุรภิกษุทั้งหลาย ถ้าคุณแห่งเวทนา ฯลฯ แห่งสัญญา ฯลฯ แห่งสังขาร ฯลฯ แห่งวิญญาณไม่มีไซร้ สัตว์ทั้งหลาย ก็ไม่พึงกำหนดในวิญญาณ ฯลฯ แต่เพราะเครื่องสัสตออกแห่งวิญญาณมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลาย จึงออกไปจากวิญญาณได้"^๒

"อุกุรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธึเพราะจิตผ่องแผ้ว อุกุรภิกษุทั้งหลาย ภาพนิทรศการันนั้น เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ? ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าข้า

^๑สัง. ข. สมาธิสูตร. ๑๗/๒๗-๒๘/๑๓

^๒สัง. ข. อัสนาสสูตรที่ ๓. ๑๗/๖๒/๒๔

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภาพนิทรสการเมื่อนั้นแล ข้างเขียนคิดแล้วด้วยจิต
 นั้นแหละ จิตนั้นแหละ วิจิตรกว่าภาพนิทรสการเพราะฉะนั้นเธอทั้งหลาย พึง
 พิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่า จิตนี้เศร้าหมองด้วย ราคะ โทสะ โมหะ
 ล้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง
 สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว อุกุรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่
 พิจารณาเห็นหมู่สัตว์อื่นแม้เพียงหมู่หนึ่ง ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์เดรัจฉาน
 ทั้งหมดนี้เลย อุกุรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เดรัจฉานแม้เหล่านี้แล คนคิดด้วยจิตนั้นแหละ
 จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสัตว์เดรัจฉานเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายพึง
 พิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่า ... สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว..."^๑

"อุกุรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล ภิกษุละอุปกิเลสแห่งจิตในฐาน ๖ นี้ได้แล้ว
 เมื่อนั้นแล จิตของเธอย่อมเป็นจิตน้อมไปในเนกขัมมะ อันเนกขัมมะอบรมแล้ว
 ควรแก่การงาน ปราภฏในธรรมที่พึงทำให้แจ้งด้วยอภิญญา"^๒

"อุกุรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุไม่สำรวมจักขุณทรีย์อยู่ จิตย่อมแส้ไปในรูปทั้งหลาย
 ที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ เมื่อภิกษุมีจิตแส้ไปแล้ว ปราโมทย์ก็ไม่มี เมื่อปราโมทย์ไม่มี
 ปีติก็ไม่มี เมื่อปีติไม่มี ฌสสังขิก็ไม่มี เมื่อฌสสังขิไม่มี ภิกษุนั้นก็อยู่ลำบาก จิต
 ของภิกษุผู้มีความลำบาก ย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ
 เพราะธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นก็ถึงความนับว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท
 แท้จริง ฯลฯ เมื่อภิกษุไม่สำรวมมณิณทรีย์อยู่ จิตย่อมแส้ไปในธรรมารมณ์ทั้งหลายที่
 พึงรู้แจ้งด้วยใจ เมื่อภิกษุมีจิตแส้ไปแล้ว ความปราโมทย์ก็ไม่มี ... จิตของภิกษุ
 ผู้มีความลำบากย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ เมื่อธรรม
 ทั้งหมดไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นก็ถึงความนับว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาทแท้จริง"^๓

"พระสารีบุตร : อุกุรท่านโกฏฐิกะ จักขุเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรูป หรือ
 รูปจักเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจักขุ การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์
 โดยชอบ ย่อมไม่ปรากฏ แต่เพราะจักขุไม่เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรูป รูปก็
 ไม่เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจักขุ ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและ
 รูปทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในจักขุและรูปนั้น เพราะฉะนั้นการอยู่ประพฤติ
 พรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงปรากฏ ฯลฯ ใจเป็นเครื่องเกาะเกี่ยว

^๑สัง. ข. คัททูลสูตรที่ ๒. ๑๗/๒๕๔/๑๔๒

^๒สัง. ข. กิเลสสังยุต. ๑๗/๔๔๔-๕๐๘/๒๕๔-๒๖๓

^๓สัง. สฬา. ฌาตวิหารีสูตร. ๑๘/๑๔๓/๗๔-๘๐

ของธรรมารมณ์ หรือธรรมารมณ์จักเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของใจ การอยู่ประพฤติ
พรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ย่อมไม่ปรากฏ แต่เพราะใจไม่เป็นเครื่องเกาะ-
เกี่ยวของธรรมารมณ์ ธรรมารมณ์ก็ไม่เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของใจ ความพอใจรักใคร่
เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์ทั้งสองนั้นเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในใจและ
ธรรมารมณ์นั้น เพราะฉะนั้นการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์ โดยชอบ
จึงปรากฏ

อุกริกษุทั้งหลาย พระเนตรของพระผู้มีพระภาคมีอยู่แท้ พระองค์ทรงเห็นรูป
ด้วยพระเนตร แต่พระองค์ไม่มีความพอใจรักใคร่เลย พระองค์ทรงมีจิตหลุดพ้น
แล้ว ฯลฯ พระมณีสของพระผู้มีพระภาคมีอยู่แท้ พระองค์ทรงรู้แจ้งธรรมารมณ์
ด้วยพระมณีส แต่พระองค์ไม่มีความพอใจรักใคร่ พระองค์ทรงมีจิตหลุดพ้นแล้ว"^๑

"อุกริกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นเครื่องรองรับจิต อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘
นี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี่เป็นเครื่องรองรับจิต

อุกริกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนหม้อที่ไม่มีเครื่องรองรับ ย่อมกลิ้งไปได้ง่าย
ที่มีเครื่องรองรับย่อมกลิ้งไปได้ยาก ฉนใด จิตก็ฉนนั้นเหมือนกัน ไม่มีเครื่องรองรับ
ย่อมกลิ้งไปได้ง่าย ที่มีเครื่องรองรับย่อมกลิ้งไปได้ยาก"^๒

"อุกริกษุทั้งหลาย ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ความที่จิตมีเครื่องประกอบ
ด้วยองค์ ๗ ประการเหล่านี้ขึ้น เรียกว่า สัมมาสมาธิอันประเสริฐ พร้อมทั้ง
เหตุบ้าง พร้อมทั้งเครื่องประกอบบ้าง"^๓

"จิตที่ประกอบด้วยความเกียจคร้าน สมปยุตด้วยความเกียจคร้านนี้เรียกว่าจิตที่ย่อหย่อน
เกินไป

จิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ สมปยุตด้วยอุทธัจจะนี้เรียกจิตที่ต้องประคองเกินไป

จิตที่ประกอบด้วยถีนมิทธะ สมปยุตด้วยถีนมิทธะ นี้เรียกว่าจิตที่หดงอภายใน

จิตที่ฟุ้งซ่านพละ่านไป ปรารภกามคุณในภายนอก นี้เรียกว่าจิตที่ฟุ้งซ่านไปในภายนอก"^๔

๔. ข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนเรื่องจิตในอังคุตตรนิกาย

"อุกริกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นรูปอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ครอบงำจิตของบุรุษ
ตั้งอยู่เหมือนรูปสตรีเลย อุกริกษุทั้งหลาย รูปสตรี ย่อมครอบงำจิตบุรุษตั้งอยู่ ...

^๑สัง. สฬา. โภกฺขสิกกสูตร. ๑๘/๒๔๗-๒๔๘/๑๘๔-๑๘๕

^๒สัง. ม. กุมภสูตร. ๑๔/๗๔-๘๐/๒๐

^๓สัง. ม. สสมาธิสูตร. ๑๔/๘๓/๒๐

^๔สัง. ม. วิภังคสูตร. ๑๔/๑๑๙๓-๑๑๙๖/๒๘๔-๒๘๐

เสียงสตรี ... กลิ่นสตรี ... รสสตรี ... โผฏฐัพพะสตรี ย่อมครอบงำจิต
ของบุรุษตั้งอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นรูปอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่จะครอบงำจิตของ
สตรีตั้งอยู่เหมือนรูปบุรุษเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปบุรุษย่อมครอบงำจิตใจของสตรีตั้งอยู่
... เสียงบุรุษ ... กลิ่นบุรุษ ... รสบุรุษ ... โผฏฐัพพะบุรุษ ย่อมครอบงำจิต
ของสตรีตั้งอยู่"^๑

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่ไม่อบรมแล้ว ไม่
ทำให้มากแล้ว ย่อมนำทุกข์มาให้ เหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่ไม่อบรมแล้ว
ย่อมนำทุกข์มาให้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่อบรมแล้ว ทำให้มาก
แล้ว ย่อมนำสุขมาให้ เหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่อบรมแล้ว ย่อมนำสุข
มาให้"^๒

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่ไม่ฝึกแล้ว ไม่
คุ้มครองแล้ว ไม่รักษาแล้ว ไม่สังวรแล้ว ย่อมเป็นเพื่อมิใช่ประโยชน์อย่างใหญ่
เหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่ไม่ฝึกแล้ว ไม่คุ้มครองแล้ว ไม่รักษาแล้ว
ไม่สังวรแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์อย่างใหญ่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ฝึกแล้ว
คุ้มครองแล้ว รักษาแล้ว สังวรแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่ เหมือน
จิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่ฝึกแล้ว คุ้มครองแล้ว รักษาแล้ว สังวรแล้ว ย่อม
เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่"^๓

"...ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่อบรมแล้วกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมชาติอ่อน
และควรแก่การงาน ฉะนั้นเหมือนกัน

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เร็ว
เหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปกณ์กระทำ
ได้มิใช่ง่าย

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่ว่าจิตนั้นแล เศร้าหมองด้วยกิเลสที่จรมา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่ว่าจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจากอุปกณ์ที่จรมา"^๔

^๑ ชัง. เอกก. ๒๐/๒-๑๑/๑-๒

^๒ ชัง. เอกก. ๒๐/๓๐-๓๑/๕

^๓ ชัง. เอกก. ๒๐/๔๐-๔๑/๖

^๔ ชัง. เอกก. ๒๐/๔๘-๕๑/๘

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผูกมัด แต่ว่าจิตนั้นแล เศร้าหมองแล้ว ด้วยอุปกิเลส ที่จรมมา บุคคลผู้มีได้สดับ ย่อมไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า บุคคลผู้มีได้สดับย่อมไม่มีการอบรมจิต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผูกมัด และจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจากอุปกิเลสที่จรมมา พระอริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้นเราจึงกล่าวว่า พระอริยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมมีการอบรมจิต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนอกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายอกุศล ทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเกิดหลังเที่ยว

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายกุศลทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น กุศลธรรมเกิดหลังเที่ยว"^๑

"ดูกรพราหมณ์ : จิตของพระโคตมองค์ใดซึ่งมีศีลไม่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ มีปัญญาและมีความเพ่งพินิจ เป็นจิตมีความชำนาญ เป็นเอกัคคตา เป็นสมาธิแล้ว พระโคตมพระองค์นั้นและบัณฑิตกล่าวว่า บรรเทาความมืดได้ เป็นนักปราชญ์ได้วิชา ๓ ละทิ้งมัจจุ ละบาปธรรมเสียได้ทุกอย่าง สาวกทั้งหลายย่อมมนัสการพระโคตมพระองค์นั้น ผู้สมบุรณด้วยวิชา ๓ ไม่หลงไหลอยู่ ผู้ตื่นแล้ว มีสรีระเป็นครั้งสุดท้าย"^๒

"พระผู้มีพระภาค : ดูกรอานนท์ ก็กรรมที่อำนวยผลให้ในกามธาตุ ... ในรูปธาตุ ... ในอรุปรธาตุจักไม่มีแล้ว กามภพ ... รูปภพ ... อรูปภพ พึงปรากฏบ้าง หรือหนอ?

พระอานนท์ : ไม่พึงปรากฏเลย พระเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : ดูกรอานนท์ เหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่า เป็นไร้นำ วิญญาณ ชื่อว่าเป็นพืช ตัณหาชื่อว่าเป็นยาง วิญญาณประดิษฐานแล้ว เพราะธาตุอย่าง ประณีตของสัตว์พวกที่มีอวิชา เครื่องสกัดกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ ด้วยประการ ฉะนั้น จึงมีการเกิดในภพใหม่ต่อไปอีก ดูกรอานนท์ ภพย่อมมีได้ด้วยเหตุดังกล่าว ฉะนั้นแล"^๓

"พระผู้มีพระภาค : ดูกรอานนท์ ก็กรรมที่อำนวยผลให้ในกามธาตุ ... ในรูปธาตุ ... ในอรุปรธาตุจักไม่มีแล้ว กามภพ ... รูปภพ ... อรูปภพ พึงปรากฏบ้างหรือหนอ?

พระอานนท์ : ไม่พึงปรากฏเลย พระเจ้าข้า

^๑ อัง. เอกก. ๒๐/๕๒-๕๓, ๕๗-๕๘/๘-๘

^๒ อัง. ดิก. ตีกัณณสูตร. ๒๐/๔๘๘/๑๕๘

^๓ อัง. ดิก. นวสูตร. ๒๐/๕๑๖/๒๑๑-๒๑๒

พระผู้มีพระภาค : ดูกรอานนท์ เหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไร่นา วิชาญาณ ชื่อว่าเป็นพืช ต้มหาชื่อว่าเป็นยางเจตนา ความปรารถนาประคิษฐานแล้ว เพราะธาตุอย่างปราณีตของสัตว์พวกที่มีวิชาเป็นเครื่องสกัดกัน มีต้มหาเป็นเครื่องผูกใจ ด้วยประการฉะนี้จึงมีการเกิดในภพใหม่ต่อไปอีก ดูกรอานนท์ ภพย่อมมีได้ด้วยเหตุ ดังกล่าวมาฉะนี้แล"^๑

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลิกขา ๓ นี้ ๓ เป็นไฉน? คืออริศัลลิกขา ๑ อริจิตลิกขา ๑ อธิปัญญาลิกขา ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อริศัลลิกขาเป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล ฯลฯ สมาทานศึกษาอยู่ในลิกขาบททั้งหลาย ดูกรภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า อริศัลลิกขา ดูกรภิกษุทั้งหลายก็อริจิตลิกขาเป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลายภิกษุในธรรมวินัยนี้สังคกาม ฯลฯ บรรลจตุตถฌาน ดูกรภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า อริจิตลิกขา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อธิปัญญาลิกขาเป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะไม่ได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า อธิปัญญาลิกขา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลิกขา ๓ นี้แล

ภิกษุผู้มีความเพียร มีเรี่ยวแรง มีปัญญา เพ่งพิณิจ มีสติคุ้มครองอินทรีย์ พึงครอบงำทั่วทุกทิศ ด้วยอัปปมาณสมาธิ ประพฤติทั้งอริศัล อริจิต และอธิปัญญา เมื่อก่อนฉันใด ภายหลังก็ฉันนั้น ภายหลังฉันใด เมื่อก่อนก็ฉันนั้น เบื้องต่ำฉันใด เบื้องบนก็ฉันนั้น เบื้องบนฉันใด เบื้องต่ำก็ฉันนั้น ในกลางวันฉันใด ในกลางคืนก็ฉันนั้น ในกลางคืนฉันใด ในกลางวันก็ฉันนั้น ภิกษุเช่นนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็น นักศึกษา เป็นนักปฏิบัติ และเป็นผู้มีความประพฤติเรียบร้อยดี ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่า เป็นผู้ตรัสรู้ชอบ เป็นนักปราชญ์ เป็นผู้ถึงที่สุดของการปฏิบัติในโลก ท่านผู้ประกอบด้วยวิมุตติอันเป็นที่สิ้นต้มหา ย่อมมีจิตหลุดพ้นจากสังขารธรรม เพราะ วิชาญาณดับสนิท เหมือนความดับของประทีป ฉะนั้น"^๒

"พระผู้มีพระภาคตรัสกับอนาถปิณฑิกคฤหบดี

ดูกรคฤหบดี เมื่อบุคคลไม่รักษาจิต แม้กายกรรม ... วชิกรรม ... มโนกรรมก็เป็นอันไม่รักษา เมื่อเขาไม่รักษากายกรรม ... วชิกรรม ... มโนกรรม แม้กายกรรม ... วชิกรรม ... มโนกรรม ... ก็เป็นอันชุ่มแล้ว เมื่อเขามีกายกรรม ... วชิกรรม ... มโนกรรมชุ่ม แม้กายกรรม ... วชิกรรม ... มโนกรรมก็เป็นของเสีย เมื่อเขามีกายกรรม ... วชิกรรม ... มโนกรรมเสีย การตายก็ไม่ดี การทำกาละก็ไม่งาม

^๑ ชัง. ดิก. ภาวสูตร. ๒๐/๔๑๗/๒๑๒-๒๑๓

^๒ ชัง. ดิก. ลิกขาสสูตรที่ ๒. ๒๐/๔๓๐/๒๒๔-๒๒๖

"อุกรคฤหบดี เมื่อบุคคลรักษาจิตไว้ แม้กายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรมก็เป็นอันรักษา เมื่อเขารักษากายกรรม วาจกรรม ... มโนกรรม แม้กายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรมก็เป็นอันไม่ชุ่ม เมื่อเขามีกายกรรม... วาจกรรม ... มโนกรรมไม่ชุ่ม แม้กายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรม ก็เป็นอันไม่เสีย เมื่อเขามีกายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรมไม่เสีย ความตายก็ดี การทำกาละก็งาม"^๑

"อุกรคฤหบดี เมื่อจิตถึงความพินาศแล้ว แม้กายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรมก็ถึงความพินาศ เมื่อเขามีกายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรม ถึงความพินาศ ความตายก็ไม่ดี การทำกาละก็ไม่งาม

อุกรคฤหบดี เมื่อจิตไม่ถึงความพินาศ แม้กายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรมก็ไม่ถึงความพินาศ เมื่อเขามีกายกรรม ... วาจกรรม ... มโนกรรมก็ไม่ถึงความพินาศ ความตายก็ดี การทำกาละก็งาม^๒

"อุกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำความด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ก็เหตุเกิดแห่งกรรมเป็นไฉน? คือผัสสะเป็นเหตุแห่งกรรม ก็ความต่างแห่งกรรมเป็นไฉน? คือ กรรมที่ให้วิบากในนรกก็มี ที่ให้วิบากในกำเนิดสัตว์เดรัจฉานก็มี ที่ให้วิบากในเปรตวิสัยก็มี ที่ให้วิบากในมนุษย์โลกก็มี ที่ให้วิบากในเทวโลกก็มี นี้เรียกว่า ความต่างแห่งกรรม ก็วิบากแห่งกรรมเป็นไฉน? คือเราย่อมกล่าวว่วิบากแห่งกรรมมี ๓ ประการ คือกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน ๑ กรรมที่ให้ผลในภพที่เกิด ๑ กรรมที่ให้ผลในภพต่อ ๆ ไป ๑ นี้เรียกว่า วิบากแห่งกรรม"^๓

"...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อจิตหุดหู่ ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่าจิตของเราหุดหู่ จิตหุดหู่ในภายใน ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่าจิตของเราหุดหู่ในภายใน หรือจิตที่ฟุ้งซ่านไปภายนอก ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่า จิตของเราฟุ้งซ่านไปภายนอก"^๔

"อุกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมีใจอันอบรมแล้วด้วยอสุภสังขยาอยู่โดยมาก จิตย่อมหวนกลับ งอกกลับ ถอยกลับจากการร่วม เมถุนธรรม ไม่ยื่นไปรับการร่วม เมถุนธรรม อุเบกขาหรือความเป็นของปฏิญญาย่อมตั้งอยู่ ...

^๑ อัง. ติก. ญจสูตรที่ ๑. ๒๐/๔๔๔/๒๔๔

^๒ อัง. ติก. ญจสูตรที่ ๒. ๒๐/๔๕๐/๒๔๔

^๓ อัง. ฉกก. นิพเพธิกสูตร. ๒๒/๓๓๔/๓๖๔

^๔ อัง. สัตตก. ปฏิสัมภิตาสสูตรที่ ๑. ๒๓/๓๕/๓๔

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าเมื่อภิกษุมีใจขันไม่อบรมแล้วด้วยอสุภสัญญาอยู่โดยมาก จิตย่อมไหลไปร่วม เมถุนธรรม หรือความเป็นไปของไม่ปฏิรูปตั้งอยู่ไซ้ ..."^๑

"พระสารีบุตร : ดูกรอาวุโส ก็ภิกษุอบรมจิตให้ดีด้วยจิตอย่างไร? คือ อบรมจิตให้ดีด้วยจิตอย่างนี้ว่า จิตของเราปราศจากราคะแล้ว จิตของเราปราศจากโทสะแล้ว จิตของเราปราศจากโมหะแล้ว จิตของเราไม่มีราคะแล้วเป็นธรรมตา จิตของเราไม่มีโทสะเป็นธรรมตา จิตของเราไม่มีโมหะเป็นธรรมตา จิตของเราไม่เวียนมาในกามภพเป็นธรรมตา จิตของเราไม่เวียนมาในรูปภพเป็นธรรมตา จิตของเราไม่เวียนมาในอรุพภพเป็นธรรมตา ดูกรอาวุโส ถึงแม้รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ อย่างหยาบ ๆ ผ่านมาทางคลองจักขุแห่งภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้ รูปเหล่านั้น ก็ครอบงำจิตเธอไม่ได้ จิตของเธอไม่เจือด้วยรูปเหล่านั้น เป็นจิตมั่น ถึงความไม่หวั่นไหว และเธอย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปของรูปนั้น ถึงแม้เสียงที่พึงจะรู้แจ้งด้วยหู ฯลฯ กลิ่นที่พึงจะรู้แจ้งด้วยจมูก ฯลฯ รสที่จะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น ฯลฯ โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งด้วยกาย ฯลฯ ธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยใจ อย่างหยาบ ๆ ผ่านมาทางคลองใจแห่งภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้ ธรรมารมณ์นั้นก็ครอบงำจิตของเธอไม่ได้ จิตของเธอไม่เจือปนด้วยธรรมารมณ์นั้น เป็นจิตมั่น ถึงความไม่หวั่นไหว และเธอย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งธรรมารมณ์นั้น"^๒

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าว ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายเพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง ทุตติฌานบ้าง ตติยฌานบ้าง จตุตถฌานบ้าง อากาสาณัญญาตนฌานบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญาตนฌานบ้าง

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ... บรรลุปฐมฌาน เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อยู่ในขณะแห่งปฐมฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร ไม่มีสุข เป็นอาพาธ เป็นของผู้อื่น เป็นของขำรดว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วเธอย่อมโน้มจิตไปเพื่ออมตธาทว่า นั้นสงบ นั้นประณีต คือ ธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับนิพพาน เธอตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้ายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมเป็นอุปปาติก จักปริณิพพานในภพนั้น

^๑ อัง. สัตตก. สัญญาสูตร. ๒๓/๔๖/๔๕.

^๒ อัง. นวก. สิลายุปสูตรที่ ๒. ๒๓/๒๓๐/๓๒๕-๓๓๖

มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ลื่นไป ด้วยความยินดี เพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เพราะล่องวิญญาณัญญาตนณานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิกขัญญาตนณะโดยคำนี้้งเป็นอารมณ์ว่า อะไร ๆ หน้อยหนึ่งก็ไม่มี เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายคือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งอาภิกขัญญาตนณานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ... ว่างเปล่า เป็นอนัตตา ... เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ลื่นไปด้วยความยินดี เพลิดเพลิน ในธรรมนั้น ๆ ... ดูกรภิกษุทั้งหลายด้วยประการดังนี้แลสัญญาสมาบัติมีเท่าใด สัญญาปฏิเวธก็มีเท่านั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุตนะ ๒ เหล่านี้ คือ เนวสัญญานาสัญญาตนสมบัตติ ๑ สัญญาเวทียตติโรธ ๑ ต่างอาศัยกัน ดูกรภิกษุทั้งหลายเรากล่าวว่า อายุตนะ ๒ ประการนี้ อันภิกษุผู้เข้าฌาน ผู้ฉลาดในการสมาบัติ และฉลาดในการออกสมาบัติ เข้าแล้ว ออกแล้ว ฟังกกล่าวได้โดยชอบ"^๑

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่าเราได้ความสงบจิตภายใน ได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอย่างยิ่ง ดังนี้ไซ้ ภิกษุนั้นควรตั้งอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ แล้วพึงทำความเพียรให้ยิ่งขึ้นไป เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย"^๒

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล จิตของพระภิกษุเป็นจิตได้รับอบรมแล้วด้วยสิ่งสมควรแก่บรรพชา อกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่รตจริงจิตตั้งอยู่ จิตได้รับอบรมแล้วด้วย อนิจจสัญญา จิตได้รับการอบรมแล้วด้วยอนัตตตสัญญา จิตได้รับอบรมแล้วด้วยอสุภสัญญา จิตได้รับการอบรมแล้วด้วยอาทินวสัญญา จิตรู้ความประพฤติชอบและความประพฤติไม่ชอบของสัตว์โลกแล้ว ได้รับอบรมแล้วด้วยสัญญานี้ จิตรู้ความเจริญและความเสื่อมของสัตว์โลกแล้ว ได้รับอบรมแล้วด้วยสัญญานี้ จิตรู้ความเกิดและความดับแห่งสังขารโลกแล้ว ได้รับการอบรมแล้วด้วยสัญญานั้น จิตได้รับการอบรมด้วยปทานสัญญา จิตได้รับการอบรมด้วยวิราคสัญญา และจิตได้รับการอบรมด้วยนิโรธสัญญา เมื่อนั้นภิกษุพึงหวังผลได้ ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี"^๓

"ดูกรอานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ... ย่อมศึกษาว่า จักเป็นผู้กำหนดรู้กายทั้งปวง (ลมหายใจ) หายใจออก ... หายใจเข้า ... ย่อมศึกษาว่าจักระงับกายสังขาร (ลมหายใจ) หายใจออก ... หายใจเข้า ... ย่อมศึกษาว่าจักกำหนด

^๑ อัง. นวก. ฌานสูตร. ๒๓/๒๔๐/๓๔๑-๓๔๕

^๒ อัง. ทสก. สมถสูตร. ๒๔/๕๔/๘๑

^๓ อัง. ทสก. ปัพพชิตสูตร. ๒๔/๕๔/๘๘

รู้ปีติหายใจออก ... หายใจเข้า ... ย่อมศึกษาว่าจะกำหนดรัฐสุขหายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่าจะกำหนดรัฐจิตตสังขาร (เวทนา) หายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่าจะระงับจิตตสังขาร หายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่าจักกำหนดรัฐจิตหายใจออก... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักยังจิตให้บันเทิง หายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักตั้งจิตให้มั่น หายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่าจักเปลื้องจิตหายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักเป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงหายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่าจักเป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความคล้ายกำหนดหายใจออก ... หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่าจักเป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความดับสมิทหายใจออก ... หายใจเข้าย่อมศึกษาว่าจักเป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความสลัดคืนหายใจออก... หายใจเข้าดูกรอานนท์ นี้เรียกว่า อานาปานัสสติ"^๑

"ท่านพระสารีบุตรกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

...ภิกษุชฌาสพเป็นผู้มีจิตโน้มไป น้อมไป โอนไปในวิเวก ยินดียิ่งในเนกขัมมะ เป็นจิตลั่นไปจากธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะโดยประการทั้งปวง"^๒

๔. ข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนเรื่องจิตในขุททกนิกาย

"ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกข์ย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจ ผ่องใสกล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม สุขย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะสุจริต ๓ อย่าง เหมือนเงามีปกติไปตาม ฉะนั้น"^๑

"นักปราชญ์ย่อมทำจิตที่ตื่นรน กลับกลอกรักษาได้โดยยาก ห้ามได้โดยยาก ให้ตรงดังช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น จิตนี้อันพระโยคาวจรยกขึ้นแล้วจากอาลัย คือ เบญจกามคุณ เพียงตั้งน้ำชัคไปในวิบัสสนากรรมฐานเพียงตั้งยก เพื่อจะละปวงมาร ย่อมตื่นรนดุจปลาอันชาวประมงยกขึ้นแล้วจากที่อยู่คือน้ำโยนไปแล้วบนบกตื่นรนอยู่ ฉะนั้น การฝึกฝนจิตที่เข้มได้ยาก อันเร็ว มีปกติตกไปในอารมณ์ อันบุคคลพึงใคร่อย่างไร?

^๑ อัง. ทสก. อาพาธสูตร. ๒๔/๖๐/๑๐๑-๑๐๒

^๒ อัง. ทสก. พลสูตร. ๒๔/๔๐/๑๕๑

^๓ ชู. ธ. ธรรมบท ยมกวรรคที่ ๑. ๒๔/๑๑/๑๑

เป็นความดี เพราะว่าจิตที่บุคคลฝึกดีแล้วนำสุขมาให้ นักปราชญ์พึงรักษาจิตที่เห็น
โตนแสนยาก ละอึดอ้อน มีปกติตกไปตามความใคร่ เพราะว่าจิตที่บุคคล
คุมครองแล้วนำสุขมาให้ คนเหล่านี้ไตร่ตรองจิตอันไปในที่ไกล ดวงเดียวเที่ยวไปหา
สรีระมิได้ มีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย คนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร ปัญญาย่อม
ไม่บริบูรณ์แก่บุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ไม่รู้แจ่มแจ้งซึ่งพระสัทธรรม มีความเสื่อมใสอัน
เลื่อนลอย ภัยย่อมไม่มีแก่ชีवासพ ผู้มีจิตอันระคะไม่รัวร์ ผู้มีใจอันโหดไม่ตาม
กระทบแล้ว ผู้มีบุญและบาปอันละได้แล้ว ผู้ที่อยู่นอยู่ กุลบุตรทราบกายนี้ว่าเปรียบด้วย
หม้อแล้วพึงกันจิตนี้ให้เปรียบเหมือนนคร พึงรบบมารด้วยอาวุธคือปัญญา อนึ่งพึงรักษา
ตรุณวิปัสสนาที่ตนขณะแล้ว และไม่พึงหวังโย กายนี้อันบุคคลตั้งแล้ว มีวิญญาณปราศ
ไปแล้วไม่นานหนอนจกนอนทับแผ่นดินประจุท่อนไม้ไม่มีประโยชน์ จิตรหัวใจเห็นจิตร
หัวใจ ก็หรือคนมีเวรเห็นคนผู้คู่เวรกันพึงทำความฉิบหายและความทุกข์ใดให้ จิต
ที่บุคคลตั้งไว้ผิด พึงทำบุคคลนั้นให้เลวยิ่งกว่าความฉิบหาย และความทุกข์นั้น มารดา
บิดาไม่พึงทำเหตุนั้นได้ หรือแม่ญาติเหล่าอื่นไม่พึงทำเหตุนั้นได้ จิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบแล้ว
พึงทำเขาให้ประเสริฐกว่าเหตุนั้น"^๑

"พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

จิตของผู้ใดเปรียบด้วยภูเขาคิน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ไม่กำหนดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่ง
ความกำหนด ไม่โกรธเคืองในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความโกรธเคือง จิตของผู้ใดอบรม
แล้วอย่างนี้ ทุกข์ จักถึงผู้มันแต่ที่ไหน"^๒

"พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

ใคร ๆ ตรวจตราด้วยจิตทั่วทุกทิศแล้ว หาได้พบผู้ที่รักยิ่งกว่าตนในที่ไหน ๆ ไม่เลย
สัตว์เหล่าอื่นก็รักตนมากเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น"^๓

"พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

รูปกายใดสลายแล้ว สัญญาดับแล้ว เวทนาทั้งปวงเป็นธรรมชาติเย็นแล้ว สังขาร
ทั้งหลายสงบแล้ว วิญญาณถึงความตั้งอยู่ไม่ได้"^๔

"พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระพุทธเจ้าทรงทราบบุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตขุ่นมัวได้ทรงพยากรณ์เนื้อความ
นี้แก่ภิกษุทั้งหลายในสำนักของพระองค์แน่ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงทำกาละไซร์ เขาพึง

^๑ พ. ธ. ธรรมบท จิตตวรรคที่ ๓. ๒๕/๑๓/๑๔-๑๕

^๒ พ. อุ. ขุณทสูตร. ๒๕/๔๖/๔๕

^๓ พ. อุ. ราชสูตร. ๒๕/๑๑๐/๑๐๓

^๔ พ. อุ. ทัพพสูตรที่ ๑. ๒๕/๑๗๗/๑๕๖

เข้าถึงนรก เพราะจิตของเขาขุ่นมัว เขาเป็นอย่างนั้น เหมือนถูกน้ำมาทอดทิ้งไว้ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมไปสู่ทุกติ เพราะเหตุแห่งจิตขุ่นมัวนั้นแล"^๑

"... เพราะเหตุแห่งจิตผ่องใสแล สัตว์ทั้งหลายย่อมไปสู่สุคติ"^๒

"พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพยากรณ์ว่า อุกฤษฎย เมื่อบุคคลไม่พึงเพสิดเพสิด เวทนา ทั้งภายในและภายนอก ระลึกอย่างนี้เที่ยวไปอยู่ วิญญูญาณจึงจะดับ"^๓

"ภิกษุผู้มีกำลังปัญญา สมบูรณ์ด้วยศีลและวัตร มีจิตตั้งมั่น ยินดีในฌาน มีสติ บริโภคโภชนาตามมีตามได้ มีราคะไปปราศแล้ว พึงหวังได้ซึ่งกาลปริณิพพานใน ศาสนานี้"^๔

"แต่ก่อน จิตนี้เคยจาริกไปในอารมณ์ต่าง ๆ ตามความปรารถนา ตามความต้องการ ตามความสบาย วันนี้เราจักข่มจิตนั้นโดยอุบายอันชอบเหมือนนายความผู้ฉลาด ข่มขี่ช้างผู้ข่มมันไว้ได้ด้วยขอ ฉะนั้น"^๕

"เรือนที่บุคคลมุงไม่ดี ฝนย่อมรั่วรดได้ ฉันทิ จิตที่ไม่ได้อบรมแล้ว ราคะย่อมรดได้ ฉันทัน เรือนที่มุงดีแล้วฝนย่อมรั่วรดไม่ได้ ฉันทิ จิตที่อบรมดีแล้ว ราคะย่อมรั่วรดไม่ได้ ฉันทัน"^๖

"จิตของใครตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ดังภูเข่า ไม่กำหนดแล้วในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด ไม่ชดเคืองในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความชดเคือง ผู้ใดอบรมจิตได้อย่างนี้ ทุกข์จักมาถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน"^๗

"เราจักระวังจิตนั้นไว้ เหมือนนายกัศณาจารย์ กักช้างไว้ที่ประตูนคร ฉะนั้น เราจักไม่ประกอบจิตไว้ในธรรมอันลามก จักไม่ยอมให้จิตตกลงไปสู่ข่ายแห่งกาม อันเกิดในร่างกาย เจ้าถูกเรากักขังไว้แล้ว จักไปตามชอบใจไม่ได้ เหมือนช้าง

^๑ พ. อิติ. ปุคคผลสูตร. ๒๕/๑๔๘/๑๗๑

^๒ พ. อิติ. จิตตฌายีสูตร. ๒๕/๑๔๘/๑๗๒

^๓ พ. สุตต. อุทยปัญหาที่ ๑๓. ๒๕/๔๓๗/๔๑๐

^๔ พ. เถร. มหาวิจณเธรคาถา. ๒๖/๑๔๘/๒๐๗

^๕ พ. เถร. หัตถาโรหปุตตเถรคาถา. ๒๖/๒๑๔/๒๒๖

^๖ พ. เถร. ราธเถรคาถา. ๒๖/๒๖๔/๒๔๑

^๗ พ. เถร. ชิตณเถรคาถา. ๒๖/๒๕๓/๒๕๒

ได้ของประตู่ ฉะนั้น ตุกรจิตผู้ชั่วช้า บัดนี้เจ้าจักชินยินดีในธรรมอันลามก
เที่ยวไปเนื่อง ๆ ดังแต่ก่อนมิได้ นายความข้างมีกำลังแข็งแรง ย่อมบังคับ
ข้างที่จับได้ใหม่ ยังไม่ได้ฝึก ให้อยู่ในอำนาจด้วยขอ ฉันทใด เราจักบังคับเจ้า
ให้อยู่ในอำนาจ ฉันทนั้น นายสารตีผู้ฉลาดในการฝึกม้าให้ดี เป็นผู้ประเสริฐ
ย่อมฝึกม้าให้รอบรู้ได้ ฉันทใด เราจักฝึกจักให้ตั้งอยู่ในพละ ๕ ฉันทนั้น จักผูกเจ้า
ไว้ด้วยสติ จักฝึกจักบังคับเจ้าให้ทำธุระด้วยความเพียร เจ้าจักไม่ได้ไปไกลจาก
อารมณภายในละนะจิต"^๑

"...ตุกรจิต ท่านได้อ่อนนอนเราเป็นเวลาหลายปีแล้ว ว่าท่านไม่ควรอยู่
ครองเรือนเลย บัดนี้เราก็ได้บวชสมประสงค์แล้ว เหตุไฉนท่านจึงละทิ้งสมณะ
วิปัสสนาแล้วแต่เกียจคร้านอยู่เล่า ... เรายอมสละญาติและมิตรที่รักใคร่ใน
ตระกูล สละความยินดีในการเล่นและกามคุณในโลกได้หมดแล้ว ได้เข้าถึงป่าและ
บรรพชาเพศนี้แล้ว ตุกรจิต ส่วนท่านไม่ยินดีต่อเราผู้ดำเนินตามเลย เมื่อเรา
พิจารณาเห็นว่าจิตนี้เป็นของเราไม่ใช่ของคนอื่น จะประโยชน์อะไรด้วยการร้องให้
รำพึงไรในเวลาทำสงครามกับกิเลสมาร เพราะจิตทั้งหมดนี้เป็นธรรมชาติหวั่นไหว
ดังนี้จึงได้ออกบวช แสวงหาทางอันไม่ตาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐกว่า
สัตว์ทั้งหลาย ผู้เป็นจอมท้าวสักกเทวราช เป็นจอมสารตีฝึกนระ ตรัสสุภาสิตไว้ว่า
จิตนั้นกวัดแกว่งเช่นววนร ห้ามได้แสนยาก เพราะยังไม่ปราศจากกำหนด ปุถุชน
ทั้งหลายไม่รู้เท่าทัน พัวพันอยู่ในกามทั้งหลาย อันล้วนแต่เป็นของงดงาม มีรส
อร่อย น่านิยมยใจ เขาเหล่านั้นเป็นผู้แสวงหากาพย์ใหม่ กระทำแต่สิ่งไร้ประโยชน์
ชื่อว่าประสงค์ทุกข์ ย่อมถูกจิตนำไปสู่รกรโดยแท้"^๒

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตุกรนางกุดตาการที่ท่านละบุตร หมูญาติและกองแห่ง
โภคะอันเป็นที่รักแล้ว ออกบวชเพื่อประโยชน์แก่นิพพานใด ท่านจงพอกพูนนิพพานนั้น
เนื่อง ๆ เกิด ท่านอย่าตกอยู่ในอำนาจของจิต สัตว์ทั้งหลายไม่รู้แจ้ง ถูกจิต
หลอกหลวงแล้ว ยินดีในสิ่งอันเป็นวิสัยของมาร ย่อมพากันท่องเที่ยวไปสู่ชาติสงสาร
มิใช่น้อย ตุกรนางภิกษุณี ท่านจงละขาดซึ่งสังโยชน์ อันเป็นส่วนเบื้องต่ำเหล่านี้
คือกามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพตปรามาส อันเป็นข้อ
ที่ห้า ๑ แล้วอย่ากลับมาสู่กามภพอีก ท่านจงละเว้น รากะ มานะ อริชชา อุทธัจจะ
และปิดสังโยชน์ทั้งหลายแล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ท่านยังชาติสงสารให้สิ้นไปแล้ว
กำหนดรู้ภพใหม่ หมดความทะเยอทะยาน จักเป็นผู้สงบระงับ เที่ยวไปในปัจจุบัน"^๓
"...ก็พึงตามรักษาจิตของตนไว้ด้วยสติ"^๔

^๑ช. เกร. วิชิตเสนเถรคาถา. ๒๖/๓๔๓/๒๗๕

^๒ช. เกร. ตาลปฏฐเถรคาถา. ๒๖/๓๔๔/๓๖๐

^๓ช. เกร. กุดตาเถรคาถา. ๒๖/๔๕๗/๔๐๔-๔๐๕

^๔ช. ขา. เตลปิตตชาดก. ๒๗/๔๖/๓๒

"...จิตที่ไม่มีอุบายอันแยบคาย ถูกอุกตรจริงไว้แล้วอย่างมั่นคง อาตมภาพ นำความทุกข์มาให้ตนเอง"^๑

"ผู้ที่จิตไม่มั่นคง มีจิตกลบกลอก มักประทุษร้ายมิตร มีปกติไม่ยั่งยืนเป็นนิจ ย่อมไม่มีความสุข"^๒

"คำว่า อิ่ม คือ ความอิ่ม ความปราโมทย์ ความเบิกบาน ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความยินดี ความชื่นใจ ความชอบใจ ความเต็มใจที่ประกอบเฉพาะด้วยกามคุณ ๕

คำว่า ใจ คือ จิต มนะ มานัส หทัย ปีณฑุระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณชั้นธ มโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดแก่ผัสสะเป็นต้นนี้ เรียกว่าใจ ใจนี้สทรคต คือ เกิดร่วม เกี่ยวข้อง ประกอบ เกิดพร้อมกัน ด้พร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน กับด้วย ความอื่มนี่

คำว่า ย่อมเป็นผู้อื่มใจ คือเป็นผู้มีใจยินดี มีใจร่าเริง มีใจเบิกบาน มีใจดี มีใจสูง มีใจปลาบปลื้ม ...

เมื่อสัตว์ปรารถนากามอยู่ ถ้ากามนั้นย่อมสำเร็จแก่สัตว์นั้น สัตว์นั้นได้กามตามปรารถนาแล้ว ย่อมเป็นผู้อื่มใจแน่นอน"^๓

"...กายเรียกว่าถ้ำ คำว่ากายก็ดี ถ้ำก็ดี ร่างกายก็ดี ร่างกายของตนก็ดี เรือก็ดี รถก็ดี ธงก็ดี จอมปลวกก็ดี เมืองก็ดี กระท่อมก็ดี ฝึก็ดี หม้อก็ดี เหล่านี้เป็นชื่อของกาย

...อุกริกษุทั้งหลาย วิญญาณที่เข้าถึงรูป เมื่อตั้งอยู่ย่อมมีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง ช่องเสพความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์
 อุกริกษุทั้งหลาย วิญญาณที่เข้าถึงเวทนา ... วิญญาณที่เข้าถึงสัญญา ...
 หรือวิญญาณที่เข้าถึงสังขาร เมื่อตั้งอยู่ย่อมมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง
 ช่องเสพความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ย่อมเข้าถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ ...

...อุกริกษุทั้งหลาย ถ้าว่า ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความปรารถนา มีอยู่ในกาลพึงการอาหาร วิญญาณก็ตั้งอยู่งอกงามในที่นั้น วิญญาณตั้งอยู่งอกงามในที่ใด ความหยั่งลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายมีอยู่ในที่ใด ความเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ในที่ใด ขาดิ ขรา มณะต่อไปก็มีอยู่ในที่นั้น ขาดิ ขรา มณะต่อไปมีอยู่ในที่ใด อุกริกษุทั้งหลาย

^๑ข. ขา. สังกัปปวรรคชาดก. ๒๗/๓๕๔/๔๘

^๒ข. ขา. กัญจลลชาดก. ๒๗/๕๘๔/๑๔๑

^๓ข. มหา. กามสูตรตนิทเทศที่๑. ๒๔/๔-๕/๒-๓

เรากล่าวว่า ที่นั่นมีความโศก มีความหม่นหมอง มีความคับแค้น อุกรภิกษุ
ทั้งหลาย ถ้าว่าความกำหนด ความเพลิดเพลिन ความปรารถนา มีอยู่ใน
ผัสสาหาร ... มีอยู่ในมนโสนัญเจตนาหาร... มีอยู่ในวิญญาณหาร วิญญาณ
ตั้งอยู่กองงามในที่นั้น ... ที่นั่นมีความโศก มีความหม่นหมอง มีความคับแค้น ..."^๑

"จิตตวิเวกเป็นไฉน? ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌาน มีจิตสงัดจากนิวรณ์ บรรลุตติยฌานมีจิต
สงัดจากวิตกและวิจารณ์ บรรลุตติยฌาน มีจิตสงัดจากปีติ บรรลุตตถฌาน มีจิตสงัดจาก
สุขและทุกข์ บรรลู่กาสาณัญจายตนฌานมีจิตสงัดจากรูปสัญญา

ปฏิขสัญญา นานัตตสัญญา บรรลู่วิญญาณัญจายตนฌานมีจิตสงัดจากอากาสาณัญจายตน
สัญญา บรรลู่อาภิกัญญาณญายตนฌานมีจิตสงัด จากวิญญาณัญจายตนสัญญา บรรลู่เนวสัญญานา
สัญญายตนฌาน มีจิตสงัดจากอาภิกัญญาณญายตนฌานสัญญา (เมื่อภิกษุนั้น) เป็นโสคาบัน
บุคคลมีจิตสงัดจากสักกายทิฏฐิ วิจิกจฉา สิลัพพัตตประมาณสิฏฐานุสัย วิจิกจฉานุสัย
และกิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับสักกายทิฏฐิเป็นต้น เป็นสกทาคามบุคคล มีจิต
สงัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิขสังโยชน์ อย่างหยาบ กามราคานุสัย ปฏิขานุสัย
อย่างหยาบ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับ กามราคสังโยชน์อย่างหยาบเป็นต้น
เป็นอนาคามบุคคลมีจิตสงัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิขสังโยชน์อย่างละเอียด
กามราคานุสัย ปฏิขานุสัยอย่างละเอียด และจากกิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับกามราค
สังโยชน์อย่างละเอียดเป็นต้น เป็นอรหันตบุคคล มีจิตสงัดจากรูปราคะ อรูปราคะ
มานะ อุทธัจจะ อริชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อริชชานุสัย และกิเลสที่ตั้งอยู่
ในเหล่าเดียวกันกับรูปราคะเป็นต้น และจากสังขารนิมิตทั้งปวงในภายนอก นี้ชื่อว่า
จิตตวิเวก ... จิตตวิเวกย่อมมีแก่บุคคลผู้มีจิตบริสุทธิ์ ถึงซึ่งความเป็นผู้มีจิตผ่องแผ้ว
อย่างยิ่ง"^๒

"คำว่า กำหนดรับรู้ผัสสะแล้วไม่เป็นผู้ตามติดใจ มีความว่า ผัสสะได้แก่ จักขุสัมผัส
โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส อธิวจนสัมผัส (สัมผัส
ทางนามคือใจ) ปฏิขสัมผัส (สัมผัสทางรูป) สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สัมผัส
เป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา ผัสสะอันสัมปยุตด้วยกุศล
จิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอกุศลจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอัพยาทจิต. ผัสสะอันสัมปยุตด้วย
กามาวจรจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยรูปาวจรจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอรุปาวจรจิต
ผัสสะเป็นสุญญตะ ผัสสะเป็นอนิมิตตะ ผัสสะเป็นอัปภินิหิตะ ผัสสะเป็นโลกียะ
ผัสสะเป็นโลกุตตระ ผัสสะเป็นอดีต ผัสสะเป็นอนาคต ผัสสะเป็นปัจจุบัน ผัสสะใด
เห็นปานนี้คือความถูกต้อง

^๑ ข. มหา. กุหฺนฺตรุกสูตตนิทเทสที่ ๒. ๒๘/๓๑-๓๒/๒๑-๒๓

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๓๓/๒๔-๒๕

ความที่จิตถูกต้องพร้อม นี้ชื่อว่าผัสสะ คำว่ากำหนดรู้ผัสสะแล้ว คือกำหนดรู้ผัสสะ โดยปริญา ๓ ประการ ญาตปริญา ตีรณปริญา ปหานปริญา

ญาตปริญาเป็นไหน? อธิษณยอมรู้ซึ่งผัสสะ คือยอมรู้ ย่อมเห็นว่านี่จักขุสัมผัส ... นี้ผัสสะเป็นปัจจุบัน นี้เรียกว่าญาตปริญา"^๑

"สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชีวิต ชาติตภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวล เป็นธรรมประกอบกันเสมอด้วยจิตดวงเดียว ขณะยอมเป็นไปพลัน เทวดาเหล่าใดยอมตั้งอยู่ตลอดแปดหมื่นสี่พันกัป แม้เทวดาเหล่านั้นยอมไม่เป็นผู้ประกอบด้วยจิตสองดวง ดำรงอยู่เลย"^๒

"คำว่า ความยินดีและความยินร้ายยอมมีในเพราะความวิเวกเหล่านั้นมีความว่า ย่อมมีความชนะและความแพ้ ลากและความเสื่อม ลาก ยศและความเสื่อมยศ นิทาและสรรเสริญ สุขและทุกข์ โสมนัสและโทมนัส อภิหารมณฺฑลและอนิหารมณฺฑล ความปลอดโปร่งและความกระทบกระทั่ง ความยินดีและความยินร้าย ความดีใจและความเสียใจ คือ จิตยินดีเพราะความชนะ จิตยินร้ายเพราะความแพ้ จิตยินดีเพราะลาก จิตยินร้ายเพราะเสื่อม ลาก จิตยินดีเพราะยศ จิตยินร้ายเพราะเสื่อมยศ จิตยินดีเพราะสรรเสริญ จิตยินร้ายเพราะนิทา จิตยินดีเพราะสุข จิตยินร้ายเพราะทุกข์ จิตยินดีเพราะโสมนัส จิตยินร้ายเพราะโทมนัส จิตยินดีเพราะเพื่องฟูขึ้น จิตยินร้ายเพราะตกต่ำ ..."^๓

"ชื่อว่า ใจ ในคำว่า ผิดกับทฤษฎีทั้งหลายด้วยใจ ความว่า ใจ คือ จิต ใจ มานัส หทัย ปีฬตระ มนะ มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่เกิดแต่ผัสสะเป็นต้นนั้น ท่านคิดนึกถึงทฤษฎีทั้งหลายด้วยจิตว่า โลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หามิได้..."^๔

"ผัสสะเกิดขึ้นเพราะอาศัย นามและรูป ความว่า จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัย จักขุและรูป ประชุม ๓ ประการ คือ จักขุ รูป ในส่วนรูป และสัมปยุตธรรมในส่วนนาม เว้นจักขุสัมผัสผัสสะเป็นผัสสะ ผัสสะเกิดขึ้นเพราะอาศัยนามและรูปนามแม้อย่างนี้ ฯลฯ"

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๖๒/๔๔

^๒ พุ. มหา. ขราสุตตนิทเทศที่ ๖. ๒๔/๑๘๒/๑๐๔

^๓ พุ. มหา. ปสุตตนิทเทศที่ ๘. ๒๔/๒๔๐/๑๕๗

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๓๑๔/๑๖๕

มโนวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์ ประชุมธรรม ๓ ประการคือรูป วัตถุในส่วนรูป ธรรมทั้งหลายที่มีรูปเป็นส่วนรูปและสัมปยุตธรรมในส่วนนาม เว้นมโน สัมผัส เป็นผัสสะ ผัสสะเกิดขึ้นเพราะอาศัย นามและรูปเม้อย่างนี้"^๑

"ภิกษุพึงเป็นผู้มีฌาน แม้ด้วยฌานมีวิตก วิจาร์ ... แม้ด้วยฌาน ไม่มีวิตก มีแต่วิจาร์ ... แม้ด้วยฌานไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์ ..."^๒

"...ชื่อว่าลูกศร ได้แก่ลูกศร ๗ ประการ ลูกศรคือราคะ ลูกศรคือโทสะ ลูกศรคือโมหะ ลูกศรคือมานะ ลูกศรคือทิฏฐิ ลูกศรคือความโศก ลูกศรคือความสงสัย ... อันเห็นได้ยาก อาศัยหทัย ความว่าเห็นได้ยาก ดูได้ยาก พบได้ยาก รู้ได้ยาก ตามรู้ได้ยาก แทงตลอดได้ยาก

จิตได้แก่ จิต ใจ มานัส หทัย ปัญฺหระ มโน มนายตนะ มนินทรีย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ อันเกิดแก่วิญญาณขันธนั้นเรียกว่า หทัย

ในคำว่าอันอาศัยหทัย คือ อาศัยจิต ร่วมอาศัยจิต ไปร่วม ไปเกิด เกิดร่วม เกี่ยวข้อง สัมปยุตด้วยจิต เกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มี อารมณ์เดียวกันกับจิต เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันเห็นได้ยาก อาศัยหทัย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เพราะได้เห็นที่สิ้นสุด ที่สกัดกั้น เราจึงได้มีความไม่ยินดี อนึ่ง เราได้เห็นลูกศรอันเห็นได้ยาก อาศัยหทัยในสัตว์ทั้งหลาย"^๓

"ความกังวลอะไร ว่า สิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้ ย่อมไม่มี แก่ผู้ใด ผู้หนึ่งเมื่อไม่ได้ความถือว่าของเรา ก็ไม่เศร้าโศกว่าสิ่งนี้ย่อมไม่มีแก่เรา

คำว่า แก่ผู้ใด ในคำว่า ความกังวลอะไรว่าสิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้ ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด ความว่าแก่พระอรหันตชินาสพ ความถือ ความยึดถือ ความถือมั่น ความชอบใจ ความน้อมใจถึงสังขารอะไร ๆ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่า สิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้แก่ผู้ใด คืออันผู้ใดละ ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำไม่ให้เกิดขึ้น เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า ความกังวลอะไร ๆ ว่าสิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้ ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด

^๑ขุ. มหา. กุลหวิบาทสูตรตติยเทสที่ ๑๑. ๒๔/๔๙๒/๒๕๔-๒๕๕

^๒ขุ. มหา. ตวฏกสูตรตติยเทสที่ ๑๔. ๒๔/๗๔๖/๓๕๔

^๓ขุ. มหา. อัคคตัทธกสูตรตติยเทสที่ ๑๕. ๒๔/๘๐๖-๘๐๗/๓๕๒

สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้ไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ทั้งไม่ใช่ของคนเหล่าอื่น ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้อันกรรมเก่าควบคุมแล้ว อันจิตประมวลเข้าแล้ว ท่านทั้งหลายพึงเห็นว่าเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมมนสิการถึงปัจจุสมุปาทนนั้นแหละโดยแยบคายเป็นอย่างดีในกายนั้นว่า เพราะเหตุนี้ ๆ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ กล่าวคือ เพราะอริชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ฯลฯ ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เพราะอริชชานั้นแลดับด้วยความสามารถความส่ำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนั้นจึงชื่อว่า ความกังวลอะไร ๆ ว่าสิ่งนี้ของเรา หรือว่าสิ่งนี้ของคนเหล่าอื่น ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด"^๑

"คำว่าใจมีชื่อต่าง ๆ

คำว่า เมื่อใด ในคำว่า เมื่อใด ภิกษุพึงรู้ความขุ่นใจความว่า ในกาลใด คำว่า ใจ คือ จิต ใจ มานัส หทัย ปีฬชระ มนะ มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุอันเกิดแต่ผัสสะเป็นต้นนั้นจิตเป็นธรรมชาติ ขุ่นมัว เศร้าหมอง ยุ่ง วุ่น หวั่นไหว หมุนไปไม่สงบ เพราะกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความหัวดี ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุศลาลังขารทั้งปวง"^๒

"ชื่อว่า ภิกษุ ในคำว่า ภิกษุเป็นผู้มีสติ มีจิตพ้นวิเศษดีแล้ว คือภิกษุผู้เป็นกัลยาณบุรุษ หรือภิกษุผู้เสขะ

คำว่ามีสติ ความว่า ความระลึก ความระลึกถึง ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ เอกายนมรรคนี้เรียกว่าสติ

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง ฯลฯ ประกอบด้วยสตินี้ ภิกษุนั้นเรียกว่ามีสติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุเป็นผู้มีสติ

คำว่า เป็นผู้ที่มีจิตพ้นวิเศษดีแล้ว ความว่า

จิตของผู้เข้าปฐมฌาน พ้น พ้นวิเศษ พ้นวิเศษดีแล้ว จากนิวรณ์ทั้งหลาย

จิตของผู้เข้าทุติยฌาน พ้น พ้นวิเศษ พ้นวิเศษดีแล้วจากวิตกและวิจารณ์

จิตของผู้เข้าตติยฌาน พ้น พ้นวิเศษ พ้นวิเศษดีแล้วจากปิติ

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๘๖๔-๘๖๕/๔๑๘-๔๑๙

^๒ ขุ. มหา. สารีปุตตสูตรตติยเทสที่ ๑๖. ๒๔/๔๔๕/๔๗๑

จิตของผู้เข้าจตุตถฌาน พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้วจากสุขและทุกข์

จิตของผู้เข้าอากาสนัญจายตนฌาน พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้วจากรูปสัญญา

ปฏิมสัญญา นานัตตสัญญา

จิตของผู้เข้าวิญญาณีจายตนฌาน พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้วจากอากาสนัญจายตน-
สัญญา

จิตของผู้เข้าอากิญจัญญายตนฌาน พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้วจากวิญญาณีจายตน-
สัญญา

จิตของผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้วจาก
อากิญจัญญายตนสัญญา

จิตของพระโสตาบัน พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้วจาก สักกายทิฏฐิ วิจิกิจจา
สีลพัตตประมาส ทิฏฐานสัย วิจิกิจจานุสัย และจากกิเลสที่ตั้งอยู่ในฝ่ายเดียวกับ
วิจิกิจจาเป็นต้นนั้น

จิตของพระสกทาคามี พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้วจากกามราคานุสัย
ปฏิมานุสัยอย่างหยาบ และจากเหล่ากิเลสที่ตั้งอยู่ในฝ่ายเดียวกันกับ กามราคานุสัยเป็นต้นนั้น

จิตของอนาคามี พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้ว จากกามราคสังโยชน์ ปฏิมสังโยชน์
จากกามราคานุสัย ปฏิมานุสัยส่วนละเอียด และจากเหล่ากิเลสที่ตั้งอยู่ในฝ่ายเดียวกัน
กับกามราคสังโยชน์เป็นต้นนั้น

จิตของพระอรหันต์ พ้น พันวิเศษ พันวิเศษดีแล้ว จากรูปราคะ อรูปราคะ
มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย เหล่ากิเลส
ที่ตั้งอยู่ในฝ่ายเดียวกันกับรูปราคะเป็นต้นนั้น และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ภิกษุเป็นผู้มีสติ มีจิตพันวิเศษดีแล้ว"^๑

"ตามกาล ในคำว่า: ภิกษุนั้น เมื่อกำหนดพิจารณาธรรมโดยชอบตามกาล ความเป็น
เมื่อจิตไม่ฟุ้งซ่านเป็นกาลของสมถะ และเมื่อจิตตั้งมั่นเป็นกาลของวิปัสสนา

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

โยคีผู้ใด ย่อมระครองจิตในกาล ย่อมข่มจิตในกาลอื่น ย่อมให้จิตรื่นเริงโดย
กาล ย่อมตั้งจิตไว้ในกาล ย่อมวางเฉยในกาล โยคินั้นชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในกาล
ความระครองจิตควรมีในกาลไหน? ความข่มจิตควรมีในกาลไหน? กาลเป็นที่
ให้จิตรื่นเริงควรมีในกาลไหน? และกาลของสมถะเป็นกาลเช่นไร? บัณฑิตย่อม
แสดงกาลเป็นที่วางเฉยแห่งจิตของโยคีบุคคลอย่างไร?

เมื่อจิตของโยคีบุคคลย่อหย่อน เป็นกาลที่ควรระครองไว้

เมื่อจิตของโยคีบุคคลฟุ้งซ่าน เป็นกาลที่ควรข่มไว้

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๔๔๕/๔๔๑

โยคีบุคคลควรยังจิตที่ถึงความไม่เข้มข้นในรีน เริงในกาลนั้น
 จิตเป็นธรรมชาติรีนเริงไม่ย่อหย่อน ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมมีในกาลใด กาลนั้น
 เป็นกาลของสมณะ ใจพึงยินดีในภายใน โดยอุบายนั้นนั่นแหละ
 จิตเป็นธรรมชาติตั้งมั่น ย่อมมีในกาลใด ในกาลนั้นโยคีบุคคลพึงวางเฉยไว้
 ซึ่งจิตที่ตั้งมั่นแล้วด้วยปัญญา

ธีรชนผู้รู้แจ้งกาล ทราบกาล ฉลาดในกาล ถึงกำหนดอารมณ์อันเป็นนิमितของจิต
 ตลอดกาล ทามกาลอย่างนี้

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ นั้น ... ตามกาล

คำว่า เมื่อกำหนดพิจารณาธรรมโดยชอบ ความว่า เมื่อกำหนดพิจารณาธรรม
 โดยชอบว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็น
 อนัตตา ฯลฯ สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับไปเป็น
 ธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อกำหนดพิจารณาธรรมโดยชอบ

คำว่า มีจิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ในคำว่า เป็นผู้มึจิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น
 พึงกำจัดความมืด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดังนี้ ความว่า

เป็นผู้มึจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน มีใจไม่กำวัดแกว่ง เพราะฉะนั้น
 จึงชื่อว่า เป็นผู้มึจิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น

คำว่า ภิกษุ นั้น พึงกำจัดความมืด ความว่า พึงขจัด กำจัด ละ บรรเทา
 ทำให้สิ้นไป ให้ถึงความไม่มี ซึ่งความมืดคือราคะ ความมืดคือโทสะ ความมืด
 คือโมหะ ความมืดคือมานะ ความมืดคือภวัฏฐี ความมืดคือกิเลส ความมืดคือ
 ทุจริต อันทำให้บอด ทำให้ไม่มีจักขุ ทำให้ไม่มีญาณ ดับปัญญา เป็นฝักฝาย
 ความลำบาก ไม่ให้เป็นไปเพื่อฉัพพาน..."^๑

"อรุขันธ์ ๔ ชื่อว่านาม ... มหาภูตรูป ๔ รูป อันอาศัยมหาภูตรูป ๔ ชื่อว่า
 รูป ... ไม่เหลือคือทั้งหมด โดยกำหนดทั้งหมด ทั้งหมดโดยประการทั้งหมด
 ไม่เหลือ ไม่มีส่วนเหลือ

...ธรรมเหล่าใด คือนามและรูป พึงเกิดขึ้นในสงสารมีส่วนเบื้องต้นและที่สุด
 อันรู้ไม่ได้ เว้นภพ ๗ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้
 ระจับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณอันสัมปยุตด้วยอภิสังขารธรรม ด้วย
 โสคาปัตติมรรคญาณ

ธรรมเหล่าใด คือนามและรูป พึงเกิดขึ้นในภพ ๕ เว้นภพ ๒ ธรรมเหล่านั้น
 ย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระจับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับ
 แห่งวิญญาณ อันสัมปยุตด้วยอภิสังขารธรรม ด้วยสภทาคามิมรรคญาณ

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๔๘๖-๔๘๗/๔๘๑-๔๘๓

ธรรมเหล่าใด คือนามและรูป ฟังเกิดขึ้นใน กามธาตุ รูปธาตุ หรือ อรูปธาตุ เว้นภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณอัน เป็นสัมปยุตด้วยอภิสังขารธรรม ด้วยอนาคามีมรรคญาณ

ธรรมเหล่าใด คือนามและรูปฟังเกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นย่อมดับคือ ย่อมสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณอันสัมปยุตด้วย อภิสังขารธรรม ด้วยอรหัตมรรคญาณ

เมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยปรินิพพานธาตุอัน เป็นอนุปาทิเลศธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญา สติ และนามรูปย่อมดับคือย่อมสงบ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระวังไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณตายก่อน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า นามรูปนั้นย่อมดับ ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

...นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือ ณ ที่ใด นามรูปนั้นก็ดับ ณ ที่นั้น เพราะความ ดับแห่งวิญญาณ"^๑

"จิต มนะ มานัส หทัย ธรรมชาติขาวผ่อง อายตนะคือใจ อินทรีย์คือใจ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ ชื่อว่าใจ

จิต เป็นธรรมชาติขุ่นมัว ยุ่งไป เป็นไป สืบคือ หวั่นไหว หมุนไป ไม่สงบ เพราะกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต รากะ โทสะ โมหะ โกธะ อุปกามะ มักขะ ปลาสะ อีสลธา มัจฉริยะ มายา สาธูยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ฌมาทะ จิตเป็นธรรมชาติ ขุ่นมัว ยุ่งไป สืบต่อไป หวั่นไหว หมุนไป ไม่สงบ เพราะกิดลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อุกุสาลาภิสังขารทั้งปวง

...ฟังเป็นผู้ไม่ขุ่นมัว คือไม่ยุ่งไป ไม่เป็นไป ไม่สืบต่อ ไม่หวั่นไหว ไม่หมุนไป สงบแล้วด้วยจิต คือฟังละ สละ บรรเทา กระทำให้มีในที่สุด ให้ถึงความไม่มีซึ่ง กิเลสทั้งหลาย อันทำความขุ่นมัว ฟังเป็นผู้งดเว้น เว้นขาด ออกไป สลัด สงบ หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสทั้งหลายอันทำความขุ่นมัว ฟังเป็นผู้มีใจปราศจากเขตแดนอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ฟังเป็นผู้มีใจขุ่นมัวอยู่"^๒

"ความไม่เข้มแข็งในทางใจ เจกสิกทุกข์ ความเสวยอารมณ์ เป็นทุกขไม่เข้มแข็ง เกิดจากสัมผัสทางใจ ทุกขเวทนาอันไม่เข้มแข็งเกิดจากสัมผัสทางใจ ชื่อว่า โทมนัส

^๑ พ. จุฬ. อชิตมาตถกปัญหานิทเทศ. ๓๐/๘๘-๘๙/๑๘-๑๙

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๓๐/๙๖/๒๓-๒๔

...ความที่จิตไม่ควร ความที่จิตไม่สมควรแก่การงาน ความท้อ ความถอย
ความกลับ ความทอหู่ กริยาที่ทอหู่ ความเป็นผู้ทอหู่ ชื่อว่า ถีนะ

...ความรำคาญมือ ความรำคาญเท้า... ความสำคัญในสิ่งที่ไม่ควรว่าควร
... ความสำคัญในสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ ... ความเดือดร้อนแห่งจิต ความ
ซัดใจเห็นปานนี้

...ความรำคาญอันเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต เป็นความซัดใจ ย่อมเกิดขึ้นว่า
เราไม่ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เราไม่ได้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย
เราไม่รู้จักประมาณในโภชนะ เราไม่ได้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งความเพียรเครื่อง
คั่นอยู่ เราไม่ได้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เราไม่ได้เจริญสติสัมปชัญญะ เราไม่ได้
เจริญสติปัญญา ๔ เราไม่ได้เจริญสัมมัปปธาน ๔ เราไม่ได้เจริญอิทธิบาท ๔
เราไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ เราไม่ได้เจริญพละ ๕ เราไม่ได้เจริญโพชฌงค์ ๗
เราไม่ได้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เราไม่ได้กำหนดรู้ทุกข์ เราไม่ได้ละสมุทัย
เราไม่ได้เจริญมรรค เราไม่ได้ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ"^๑

"เมื่อโลกไม่ผลิตเพลินเวทนาภายในและภายนอก เป็นผู้มึสติดอย่างนี้เที่ยวไป
วิญญานจึงดับ

...วิญญานอันสทรคด้วยปัญญากิสังขาร วิญญานอันสทรคด้วย อปัญญากิสังขาร
วิญญานอันสทรคด้วยอเนชชาติสังขาร ย่อดับ สงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้รับไป
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า วิญญานดับ"^๒

"พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบวิญญานฐิติ ๔ ด้วยสามารถกิสังขารอย่างไร?...
ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญานยัตรูปตั้งอยู่มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้งอาศัย มีความ
ผลิตเพลินเป็นเครื่องส่องเสพย่อมตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์
ดูกรภิกษุทั้งหลายวิญญานยัตเวทนา ฯลฯ ยัตสัญญา ฯลฯ ยัตสังขาร ตั้งอยู่มีสังขาร
เป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้งอาศัย มีความผลิตเพลินเป็นเครื่องส่องเสพ
ย่อมตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ ..."^๓

"ความเชื่อ ความเชื่อถือ ความกำหนด ความเสื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์
สัทธาพละ ที่ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า ศรัทธา ... ความอิมใจ ความ
ปราโมทย์ ความเบิกบานใจ ความยินดี ความปลื้มใจ ความเป็นผู้มีอารมณ์สูง
ความเป็นผู้มีใจสูง ความที่จิตผ่องใสยิ่ง ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า ปิติ

^๑ช. จพ. อุทยมาณวกปัญหานิทเทศ. ๓๐/๔๔๒-๔๔๔/๑๖๖-๑๖๗

^๒เรื่องเดียวกัน, ๔๖๓, ๔๖๖/๑๗๑-๑๗๒

^๓ช. จพ. โปสาลมาณวกปัญหานิทเทศ. ๓๐/๔๗๔/๑๗๗

จิตใจ มนัส หทัย จิตขาว มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ
วิญญาณชั้นธ มโนวิญญาณธาตุอันเกิดแต่วิญญาณชั้นธ ปราสาทถึงพระผู้มีพระภาค
ชื่อว่า มโน

ความระลึกถึง ฯลฯ ความระลึกชอบ ปราสาทถึงพระผู้มีพระภาคชื่อว่า สติ
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าศรัทธา ปิตี มนะและสติ"^๑

"ความวางเฉย กริยาที่วางเฉย กริยาที่หยุดเฉย ความที่จิตระงับ ความที่
จิตเป็นกลางในจิตตถณาน ชื่อว่าอุเบกขา

ความตั้งอยู่ ความดำรงอยู่ ความหยุดอยู่ ความไม่ส่าย ความไม่พุ่ง
แห่งจิต ความแน่นแน้ ความสงบ สมานินทรีย์ สมานิพละ สัมมาสมาธิ ชื่อว่า
สมถะ

อุเบกขาในจิตตถณานและสมถะ เป็นความหมดจด เป็นความหมดจดพิเศษ
เป็นความขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วชวน ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติ
อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ถึงความไม่หวั่นไหว"^๒

"คำว่ามิจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤตินอกเกียจคร้าน ความว่า พระปัจเจก
สัมพุทธเจ้านั้น ยังฉันทะให้เกิด พยายามปราศจากความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้
เพื่อไม่ให้กุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น... เพื่อละอกุศลธรรมอันลามก
ที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่นไม่หวั่นเพือน
เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิด
ขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มิจิตไม่ย่อหย่อน มีความประพฤตินอกเกียจคร้าน
ด้วยอาการอย่างนี้"^๓

"อะไรเป็นศีล เจตนาเป็นศีล เจตสิกเป็นศีล ความสำรวมเป็นศีล ความไม่
ล่วงเป็นศีล

ศีลมีเท่าไร คือ ศีล ๓ คือ กุศลศีล อกุศลศีล อพยากตศีล

ศีลมีอะไรเป็นสมุฏฐาน คือ กุศลศีล มีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อกุศลศีลมีอกุศลจิต
เป็นสมุฏฐาน อพยากตศีล มีอพยากตจิตเป็นสมุฏฐาน"^๔

"รูปชั้นธเกิดเพราะอาหารเกิด ชั้นธที่เหลือ คือ เวทนา สัญญา สังขาร
เกิดเพราะผัสสะเกิด วิญญาณชั้นธเกิดเพราะนามรูปเกิด

^๑ พ. จพ. โสฬสสมาณวกปัญหานิทเทศ. ๓๐/๖๓๐/๒๓๔

^๒ พ. จพ. ชัคคควิสานสูตรนิตเทศ. ๓๐/๗๕๐/๓๑๔

^๓ เรื่องเดียวกัน ๓๕๓/๓๑๔

^๔ พ. ปฐ. มทวารรค ญาณกถา. ๓๑/๔๔/๓๔

ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกไปเป็นวิปัสสนาญาณ
อย่างไร?

จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์
นั้นแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น ย่อมพิจารณาเห็นอย่างไร
ชื่อว่าพิจารณาเห็น ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็น
โดยความเป็นของเที่ยง ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็น
โดยความเป็นสุข ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดย
ความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่เพลิดเพลิน ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด
ย่อมให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็น
ของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละ
สุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อ
หน่าย ย่อมละความเพลิดเพลินได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระาคะได้ เมื่อให้
ดับย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสลละคืน ย่อมละความถือมั่นได้"

จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีสังขารเป็น
อารมณ์ ฯลฯ จิตมีวิญญานเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีชรา
และมรณะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์
นั้นแล้ว พิจารณาความแตกไปแห่งจิตนั้น ย่อมพิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่าพิจารณา
เห็น ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อสลละคืน ย่อมละความ
ถือมั่นได้"^๑

"พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจเป็นภายในอย่างไร? ย่อมกำหนดว่า ใจเกิด
เพราะอริชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัย
มหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้าประชุมกันแล้ว ใจไม่มี (ใจเดี๋ยวนี้ไม่เป็นเหมือน
เมื่อก่อน) มีแล้วจักไม่มี (บัดนี้เป็นอย่างนี้ ต่อไปจักไม่เป็นเหมือนบัดนี้) ย่อม
กำหนดใจโดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่า ใจไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความ
แปรปรวนไปเป็นธรรมดา ใจไม่เที่ยง อันปัจจยปรุงแต่ง อาศัยปัจจยเกิดขึ้น
มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดาคลายไปเป็นธรรมดา ดับไป
เป็นธรรมดา กำหนดใจโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของ
เที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความ
เป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ... พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจ
เป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรม เป็นภายในอย่างนี้"

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๑๑๑-๑๑๓/๔๔-๔๕

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารูธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารูชัด"^๑
 "ปัญญาในการกำหนดจรรยา เป็นจรรย์านานัตตญาณอย่างไร? จรรยาในบทว่า
 จรรยา มี ๓ คือ วิญญานจรรยา อัญญาจรรยา ญาณจรรยา

วิญญานจรรยาเป็นไฉน? กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการจรรูปทั้งหลาย เป็น
 อพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา จักขวิญญานอันเป็นแต่เพียงเห็นรูป เป็นวิญญานจรรยา
 เพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจรรยา เพราะ
 ขึ้นสู่รูปแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจรรยา กิริยาคือความนึกเพื่อ
 ต้องการฟัง เสียง เป็นอัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา... กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการ
 ตมกลิ่น เป็นอัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา ... กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการลิ้มรส
 เป็นอัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา ... กิริยาคือความนึกเพื่อความถูกต้อง
 โภควัตถุเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา ... กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการรู้แจ้ง
 ธรรมารมณ์เป็นอัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา มโนวิญญานอันเป็นแต่เพียงรู้แจ้ง
 ธรรมารมณ์ เป็นวิญญานจรรยา เพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์แล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบาก
 ที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจรรยา เพราะขึ้นสู่ธรรมารมณ์แล้ว มโนวิญญานธาตุอัน
 เป็นวิบาก เป็นวิญญานจรรยา

คำว่า วิญญานจรรยา ความว่า ชื่อว่าวิญญานจรรยา เพราะอรรถว่าอะไร?
 ชื่อว่าวิญญานจรรยา เพราะอรรถว่า ประพฤติไม่มีราคะ ประพฤติไม่มีโทสะ
 ประพฤติไม่มีโมหะ ประพฤติไม่มีมานะ ประพฤติไม่มีทิฐิ ... วิญญานมีความ
 ประพฤติเห็นปานนี้ เหตุนั้นจึงชื่อว่า วิญญานจรรยา จิตนี้บริสุทธิ์โดยปกติ เพราะ
 อรรถว่าไม่มีกิเลส เหตุนั้นจึงชื่อว่า วิญญานจรรยา นี้ชื่อว่าวิญญานจรรยา

อัญญาจรรยาเป็นไฉน? กิริยาคือความนึกเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในรูปอันเป็น
 ที่รัก อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา ความแล่นไปแห่งราคะ เป็นอัญญา
 จรรยา กิริยาคือความนึกเพื่อความแล่นไปแห่งโทสะ ในรูปอันไม่เป็นที่รัก อันเป็น
 อัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา ความแล่นไปแห่งโทสะ เป็นอัญญาจรรยา กิริยา
 คือความนึกเพื่อความแล่นไปแห่งโมหะ ในวัตถุที่มีได้พึงเลี้ยงด้วยราคะและโทสะ
 ทั้งสองนั้น อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญานจรรยา ความแล่นไปแห่งโมหะ เป็น
 อัญญาจรรยา... กิริยาคือความนึกเพื่อความแล่นไปแห่งอนุสัยที่ถึงความเป็นธรรม
 มีเรี่ยวแรง อันเป็นอัพยากฤตเป็นวิญญานจรรยา ความแล่นไปแห่งอนุสัย เป็น
 อัญญาจรรยา

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๑๖๒/๖๐

คำว่า ัญญาจรรยา ความว่า ชื่อว่าัญญาจรรยา เพราะอรรถว่าอะไร
 ชื่อว่าัญญาจรรยา เพราะอรรถว่า ประพจน์มีรากะ ประพจน์มีโทสะ
 ประพจน์มีโมหะ ประพจน์มีมานะ ประพจน์มีทิฐิ ... ประพจน์ในอารมณ์ที่ไม่รู้
 ความไม่รู้มีจรรยาเห็นปานนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ัญญาจรรยา นี้ชื่อว่าัญญา
 จรรยา

ญาณจรรยาเป็นไฉน กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
 อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาจรรยา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นญาณจรรยา
 กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความทุกข์ อันเป็นอภัยกฤต เป็น
 วิญญาจรรยา การพิจารณาเห็นทุกข์ เป็นญาณจรรยา กิริยาคือความนึก เพื่อ
 ต้องการพิจารณาอนัตตา อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาจรรยาการพิจารณาเห็น
 อนัตตา เป็นญาณจรรยา ... การพิจารณาเห็นความคลายออก (นิพพาน) เป็น
 ญาณจรรยา โสตาปัตติมรรค โสตาปัตติผลสมาบัติ สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล
 สมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามีผลสมาบัติ อรหัตมรรค อรหัตผลสมาบัติ เป็น
 ญาณจรรยา

คำว่า ญาณจรรยา ความว่า ชื่อว่าญาณจรรยา เพราะอรรถว่า
 อะไร

ชื่อว่า ญาณจรรยา เพราะอรรถว่าประพจน์ไม่มีรากะ ประพจน์ไม่มีโทสะ ฯลฯ
 ประพจน์ไม่มีอนุสัย ประพจน์ไม่ประกอบด้วยรากะ ประพจน์ไม่ประกอบด้วยโทสะ
 ประพจน์ไม่ประกอบด้วยโมหะ ประพจน์ไม่ประกอบด้วยมานะ ... ประพจน์ในญาณ
 ญาณมีจรรยาเห็นปานนี้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ญาณจรรยา นี้ชื่อว่าญาณจรรยา
 วิญญาจรรยา ัญญาจรรยา ญาณจรรยา ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารัฐธรรมนูญ
 ชื่อว่าัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ัญญาในการ
 กำหนดจรรยา เป็นจรรย์านานัตตญาณ"^๑

"ัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นภูมินานัตตญาณอย่างไรภูมิ ๔ คือ กามาวจรภูมิ
 รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตระภูมิ

กามาวจรภูมิเป็นไฉน ชันธ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
 วิญญาณ อันท่องเที่ยว คือ ฝันเนื่องในโอกาสนี้ ข้างล่างตลอดไปจนถึงอเวจันรก
 เป็นที่สุด ข้างบนขึ้นไปจนถึงเทวดาชาวปรนิมิตตวสวัตินี่เป็นที่สุด นี้เป็นกามาวจรภูมิ
 รูปาวจรภูมิเป็นไฉน ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้ามาปฏิบัติ ของ
 บุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๑๖๔-๑๗๐/๖๒-๖๖

อันท่องเที่ยว คือ นับเนื่องโอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่พรหมโลกขึ้นไปจนถึงเทวดา
ชั้นนอกนิกรู้ข้างบนเป็นที่สุด นี้ชื่อว่ารูปาวจรภูมิ^๑

อรุปาวจรภูมิเป็นใจน ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้ามาปฏิบัติ
ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มีธรรม เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
ชั้นนับเนื่องในโอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่เทวดาผู้เข้าถึงชั้นอากาศสามัญจนกายตนภพ
ตลอดขึ้นไปจนถึงเทวดาผู้เข้าถึงชั้นแนวสัญญาณาสัญญาตนภพข้างบนเป็นที่สุด นี้ชื่อว่า
อรุปาวจรภูมิ ๓

โลกุตระภูมิเป็นใจน มรรค ผล และนิพพานธาตุอันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง อันเป็น
โลกุตระ นี้ชื่อว่าโลกุตระภูมิ ภูมิ ๔ เหล่านี้ ๓"^๑

"ปัญหาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นธรรมนันทตถญาณอย่างไร พระโยคาวจรย่อม
กำหนดธรรมทั้งหลายอย่างไร ย่อมกำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่าย
อกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต ย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต
ย่อมกำหนดอรุปาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต ย่อมกำหนดโลกุตระธรรม
เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต ๓

พระโยคาวจรย่อมกำหนดกำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล
เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นฝ่ายกุศล ย่อม
กำหนดอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นฝ่ายอกุศล ย่อมกำหนดรูป วิชาและกิริยาเป็น
ฝ่ายอัพยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดกามาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่าย
อกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างนี้ ๓

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างไร
ย่อมกำหนดถณ ๔ ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดถณ ๔ ของ
บุคคลผู้เกิดในพรหมโลก เป็นฝ่ายอัพยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรม
เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างนี้ ๓

พระโยคาวจรย่อมกำหนดอรุปาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างไร
ย่อมกำหนดอรุปาวจรสมาบัติ ๔ ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนด
รูปาวจรสมาบัติ ๔ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลกเป็นฝ่ายอัพยากฤต พระโยคาวจรย่อม
กำหนดอรุปาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤตอย่างนี้ ๓

พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต
อย่างไร ย่อมกำหนดอริยมรรค ๔ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดสามัญญผล ๔
และนิพพาน เป็นฝ่ายอัพยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรม เป็นฝ่าย
กุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างนี้ ๓"^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๑๗๑-๑๗๕/๖๖

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๑๗๗-๑๘๑/๖๖-๖๗

"คำว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ ความว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ เป็น
ใจน?

วิตกวิจารณ์เป็นวจีสังขารของท่านผู้เข้า ทุติยฌานระงับไป ลมธัสลาสปีสสาสะ เป็น
กายสังขารของท่านผู้เข้าจตุตถฌาน ระงับไป สัญญาและเวทนาเป็นจิตตสังขารของ
ท่าน ผู้เข้าสัญญาเวทียติโรธ ระงับไป ด้วยการระงับสังขาร ๓ เหล่านี้"^๑

"บุคคลย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งสุขหายใจออก ย่อมศึกษาว่าจักรู้แจ้ง สุขหายใจ
เข้า อย่างไร?

สุข ในคำว่า สุข มี ๒ คือ กายิกสุข๑ เจตสิกสุข๑ ฯ

กายิกสุขเป็นใจน? ความสำราญทางกาย ความสุขที่ได้เสวยทางกาย
สุขเวทนาซึ่งเป็นความสำราญเกิดแก่กายสัมผัสนี้เป็นกายิกสุข ฯ

เจตสิกสุขเป็นใจน? ความสุขทางจิต ความสุขที่ได้เสวยเป็นความสำราญ
เกิดแต่เจโตสัมผัส สุขเวทนาซึ่งเป็นความสำราญเกิดแต่เจโตสัมผัสนี้เป็นเจตสิกสุข ฯ

สุขอย่างนั้นย่อมปรากฏอย่างไร? เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน
ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น สุขเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น
ด้วยฌานนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจ
เข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น สุขเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยฌานนั้น ฯลฯ
เมื่อทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง สุขเหล่านั้นย่อมปรากฏ สุขเหล่านั้นย่อม
ปรากฏอย่างนี้ ฯ

เวทนา ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งสุขหายใจออกหายใจเข้า ปรากฏสติเป็น
อนุปัสสนาญาณ เวทนาปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคล
ย่อมพิจารณาเวทนานั้นด้วยสตินั้น ด้วยฌานนั้น เพราะเหตุดังนี้ท่านจึงกล่าวว่า
สติปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯ

คำว่า ย่อมพิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาเวทนาอย่างไร? ย่อมพิจารณา
โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ ย่อมพิจารณาเวทนานั้นอย่างนี้ ฯ

บุคคลย่อมศึกษาว่าจักรู้แจ้งจิตตสังขารหายใจออก ย่อมศึกษาว่าจักรู้แจ้งจิตต-
สังขารหายใจเข้า อย่างไร?

จิตตสังขารเป็นใจน? สัญญาและเวทนาด้วยสามารถลมหายใจออกยาวเป็นเจตสิก
ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร สัญญาและเวทนาด้วยสามารถลมหายใจ
เข้ายาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร ฯลฯ สัญญา
และเวทนาด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งสุขหายใจออก ด้วยสามารถความเป็น
ผู้รู้แจ้งสุขหายใจเข้า เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร นี้เป็น
จิตตสังขาร ฯ

^๑เรื่องเดียวกัน, ๒๒๒/๑๗๘

จิตตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏอย่างไร?

เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น จิตตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น จิตตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง จิตตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏ จิตตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏอย่างนี้ ฯ

เวทนา ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งจิตตสังขารลมหายใจออกหายใจเข้า ปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ เวทนาปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วยเป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาเวทนานั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญฐานภาวนา คือ พิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลายฯ"^๑

"บุคคลย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตหายใจเข้า อย่างไร?

จิตนั้นเป็นไฉน? วิญญาณจิต ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว จิต คือ มนะ มานัส หทัย ปีณฑระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณ ธาตุอันสมควรแก่จิตนั้น วิญญาณจิต ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว ฯลฯ ด้วยสามารถความเป็นผู้ระงับจิตตสังขารหายใจออก จิต คือ มนะ... มโน วิญญาณธาตุอันสมควรแก่จิตนั้น นี้เป็นจิต ฯ

จิตปรากฏอย่างไร? เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น จิตนั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น จิตนั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง จิตนั้นย่อมปรากฏ จิตนั้นย่อมปรากฏอย่างนี้ วิญญาณจิต ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้ง จิตหายใจออกหายใจเข้า ปรากฏสติเป็นอนุปัสสนาญาณ จิตปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาจิตนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาจิตในจิตฯ

บุคคลย่อมศึกษาว่า จักตั้งจิตมั่นหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักตั้งจิตมั่นหายใจเข้า อย่างไร?

กัมมาสินทรีย์เป็นไฉน? ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว เป็นสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว เป็นสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้ตั้งจิตมั่นหายใจออก เป็นสมาธิ ความตั้งอยู่ ความตั้งอยู่ดี ความตั้งมั่น ความไม่กวัดแกว่ง ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจไม่กวัดแกว่ง ความสงบ สมาธิสินทรีย์

สมาธิพละ สัมมาสมาธิ วิญญาณจิตด้วยสามารถความเป็นผู้ตั้งจิตมั่นหายใจออก
หายใจเข้านี้ ปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ จิตปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย
เป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาจิตนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุ
ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาจิตในจิต ฯ

บุคคลย่อมศึกษาว่า จักเปลื้องจิตหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักเปลื้องจิต
หายใจเข้า อย่างไร?

บุคคลย่อมศึกษาว่า จักเปลื้องจิตจากราคะหายใจออก จักเปลื้องจิตจากราคะ
หายใจเข้า จักเปลื้องจิตจากโทสะหายใจออก จักเปลื้องจิตจากโทสะหายใจเข้า
จักเปลื้องจิตจากโมหะหายใจออก จักเปลื้องจิตจากโมหะหายใจเข้า ฯลฯ จัก
เปลื้องจิตจากมานะ จักเปลื้องจิตจากทิฐิ จักเปลื้องจิตจากวิจิกิจฉา จักเปลื้อง
จิตจากถีนมิทธะ จักเปลื้องจิตจากอุทธัจจะ จักเปลื้องจิตจากความไม่ละอายบาป
จักเปลื้องจิตจากความไม่สะดุ้งกลัวบาปหายใจออก จักเปลื้องจิตจากความไม่สะดุ้ง
กลัวบาปหายใจเข้า วิญญาณจิต ด้วยสามารถความเป็นผู้เปลื้องจิตหายใจออก
หายใจเข้า ปรากฏ ฯลฯ

คำว่า ย่อมพิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างไร ฯลฯ ย่อมพิจารณา
จิตนั้นอย่างนี้

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๒ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ"^๑

"ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตระ สติปัญฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิษบาท ๔
อินทริย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สกัมมัญผล ๔
และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตระ ฯ

ชื่อว่าโลกุตระ ในคำว่า โลกุตระ นี้ เพราะอรรถว่าอะไร?

ชื่อว่าโลกุตระ เพราะอรรถว่า ข้ามพ้นโลก ข้ามพ้นแต่โลก ข้ามไปจาก
โลก ล่วงพ้นโลกอยู่ เป็นอติเรกในโลก สละออกแต่โลก สลัดออกจากโลก
สลัดไปจากโลก สลัดออกไปจากโลก สละออกแต่โลก สละออกจากโลก
สละออกไปจากโลก ไม่ตั้งอยู่ในโลก ไม่ดำรงอยู่ในโลก ไม่ติดอยู่ในโลก
ไม่เชื่อมในโลก ไม่ไล้ในโลก ไม่ฉาบในโลก ไม่ฉาบด้วยโลก หลุดไปจากโลก
หลุดไปจากโลก พ้นไปจากโลก หลุดพ้นไปแต่โลก ไม่เกี่ยวข้องกับโลก
ไม่เกี่ยวข้องด้วยโลก พრაการอกแต่โลก พრაการออกจากโลก พრაการออกไป
แต่โลก หมดจตแต่โลก หมดจตกว่าโลก หมดจตจากโลก สะอาดแต่โลก
สะอาดกว่าโลก สะอาดจากโลก ออกแต่โลก ออกจากโลก ออกไปจากโลก เว้นแต่โลก
เว้นจากโลก เว้นไปจากโลก ไม่ขัดข้องในโลก ไม่ยึดในโลก ไม่พัวพันในโลก :

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๔๑๒, ๔๑๔-๔๑๕/๑๕๗-๑๖๐

ตัดโลกขาดอยู่ ตัดโลกขาดแล้ว ให้โลกระงับอยู่ ให้โลกระงับแล้ว ไม่กลับมาสู่โลก ไม่เป็นคดีของโลก ไม่เป็นวิสัยของโลก ไม่เป็นสาธารณะแก่โลก สำรอกโลก ไม่เวียนมาสู่โลก ละโลก ไม่ยังโลกให้เกิด ไม่ลดโลก นำโลก กำจัดโลก ไม่อบโลกให้งาม ล่วงโลก ครอบงำโลกตั้งอยู่ ฉะนี้แลฯ"^๑

"คำว่า ความตรัสรู้ ความว่า ย่อมตรัสรู้ด้วยอะไร ย่อมตรัสรู้ด้วยจิต ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีญาณก็ตรัสรู้ได้ชิ บุคคลผู้ไม่มีญาณตรัสรู้ไม่ได้ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยญาณ ย่อมตรัสรู้ด้วยญาณหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีจิตก็ตรัสรู้ได้ชิ บุคคลผู้ไม่มีจิตก็ตรัสรู้ไม่ได้ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยจิตและญาณ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยจิตและญาณหรือ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยกามาวจรจิตและญาณชิ ย่อมตรัสรู้ด้วยกามาวจรจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้นก็ตรัสรู้ได้ด้วยรูปาวจรจิตและญาณชิ ตรัสรู้ด้วยรูปาวจรจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยอรูปาวจรจิตและญาณชิ ตรัสรู้ด้วยอรูปาวจรจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยกัมมัสมกตจิตและญาณชิ ตรัสรู้ด้วยกัมมัสมกตจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยสังขยานุโลมิกจิตและญาณชิ ตรัสรู้ด้วยสังขยานุโลมิกจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยจิตที่เป็นอดีตและญาณชิ ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นอดีตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้นก็ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นอนาคตและญาณชิ ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นอนาคตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณชิ ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณไม่ได้ (แต่) ตรัสรู้ได้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะโลกุตระมรรค ฯ

ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะแห่งโลกุตระมรรคอย่างไร?

ในขณะโลกุตระมรรค จิตเป็นใหญ่ในการให้เกิดขึ้น และเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งญาณ จิตอันสัมปยุตด้วยญาณนั้น มีนิโรธเป็นโคจร ญาณเป็นใหญ่ในการเห็น และเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งจิต ญาณอันสัมปยุตด้วยจิตนั้น มีนิโรธเป็นโคจร ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและด้วยญาณ ในขณะแห่งโลกุตระมรรคอย่างนี้"^๒

^๑ พ. ปฐ. ยุคนี้ทวารรค โลกุตตรกถา. ๓๑/๖๒๐/๓๐๓

^๒ พ. ปฐ. ปัญญาวารรค อภิสมยกถา. ๓๑/๖๔๕-๖๔๖/๓๓๔